

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 5 Sayı: 10

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Volume: 5 Issue: 10

Bakı – Baku

2023

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Gülnar QƏMBƏROVA, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. Gulnar GAMBAROVA, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Gülşən ATAKİŞİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
a_gulsen00@mail.ru

Assistant editor

Master Gulshan ATAKISHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
a_gulsen00@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vüsalə AĞABƏYLİ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vusala AGABAYLI, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumin Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/6-10>

Ofelya Müslümova
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ofelya.muslumova@inbox.ru

ALMAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ FAŞİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Xülasə

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, alman mühacirət ədəbiyyatının əsas mövzularından biri İkinci Dünya müharibəsi idi. Bu mövzu öz əksini ən müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərdə tapırdı. Almaniyada baş verən inqilabi hadisələr, ölkənin qatıldığı və hər ikisində əsas tərəflərdən biri olduğu iki cahan savaşı, qanlı hakimiyyət çevrilişləri, faşist diktaturasının qurulması XX əsr alman ədəbiyyatının bütün nümayəndələrinin yaradıcılığında silinməz izlər qoymuşdu.

Alman mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Tomas və Haynrix Mann qardaşları, Hermann Hesse, Leon Feyxtvanqer, Bertold Brext və başqalarının mühacirət illərindəki ədəbi fəaliyyəti onların siyasi fəaliyyəti ilə çulğalaşır. Müəllifin göstərdiyi kimi T.Mannı dərindən düşündürən məsələlərdən biri alman ziyalıların ölkənin taleyi qarşısındakı məsuliyyəti məsələsi idi. T.Manna görə, alman ziyalıların tarixi günahı ondan ibarətdir ki, onlar mədəniyyəti süni surətdə siyasətdən ayırmış, nəticədə faşizmin hakimiyyətə yiyələnməsi işinə dolayısı ilə yardımçı olmuşlar. Bütün bunlara baxmayaraq müəllifin qeyd etdiyi kimi, alman mühacirət ədəbiyyatının bütün nümayəndələri heç vaxt qələmlərini yerə qoymamışlar və son nəfəslərinə qədər faşizmə qarşı inamla, mərdliklə mübarizə aparmışlar, bir sözlə alman xalqının "vuran" əlinə çevrilmişlər.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, müharibə, faşizm, siyasi məsələlər, xüsusi fəallıq, ideoloji təbliğat

Ofelia Muslimova
Ganja State University
PhD in Philology
ofelya.muslumova@inbox.ru

The struggle of German emigre literature against fascism

Abstract

As the author noted, one of the main topics of German emigration literature was the Second World War. This theme was reflected in works written in various genres. The revolutionary events that took place in Germany, the two world wars in which the country participated and was one of the main parties in both, bloody coups, and the establishment of the fascist dictatorship left an indelible mark on the works of all representatives of German literature of the 20th century.

The literary activity of brothers Thomas and Heinrich Mann, Hermann Hesse, Leon Feuchtwanger, Bertold Brecht and others, who are prominent representatives of German emigration literature, during the emigration years is intertwined with their political activity. As the author shows, one of the issues that made T. Mann think deeply was the issue of the responsibility of the German intellectuals towards the fate of the country. According to T. Mann, the historical sin of the German intellectuals is that they artificially separated culture from politics, and as a result indirectly helped fascism to gain power. Despite all this, as the author noted, all the representatives of German emigration literature never put down their pens and fought against fascism with confidence and courage until their last breath, in a word, they became the "hitting" hand of the German people.

Keywords: immigration literature, war, fascism, political issues, special activism, ideological propaganda

Giriş

Alman mühacirət ədəbiyyatının əsas mövzularından biri İkinci Dünya müharibəsi idi. Bu mövzu öz əksini ən müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərdə tapırdı. Müharibə zamanı SSRİ-yə mühacirət edən kommunist yazıçılar faşizmə qarşı mübarizədə xüsusi fəallığı ilə seçilirdilər. İ.Bexer, B.Bredel, E.Vaynert, F.Volf və digər alman yazıçıları Sovet Ordusunda siyasi iş aparır, alman faşizminə qarşı ideoloji təbliğatla məşğul olurdular. Onlar alman əsgərlərinə müraciətlə məktublar yazır, radio ilə çıxışlar edir, alman əsirləri arasında böyük təbliğat işi görürdülər. Almanyanın Sovet İttifaqına qarşı müharibəsinin müxtəlif tərəfləri onların bədii əsərlərində də öz əksini tapırdı. Buna nümunə olaraq İ.Bexerin “Qış döyüşü”, B.Bredelin “Cəbhəçinin vəsiyyəti”, F.Volfun “Moskva altında yeddi döyüşçü” əsərlərini göstərmək olar (Mann, 1947: 48).

Almaniyada baş verən inqilabi hadisələr, ölkənin qatıldığı və hər ikisində əsas tərəflərdən biri olduğu iki cahan savaşı, qanlı hakimiyyət çevrilişləri, faşist diktaturasının qurulması XX əsr alman ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Tomas Mannın yaradıcılığında silinməz izlər qoymuşdu. Yaradıcılıq metodu etibarilə tənqidi-realist olan T.Mann inqilabi hadisələrə sırf siyasi yöndən ögey idi. Lakin onun uzun dövrü əhatə edən yaradıcılığının inkişaf istiqamətini məhz öz ömrünü başa vurmuş kapitalist cəmiyyətinin tənqidi təşkil edirdi. “Qeyri-siyasi düşüncələr” əsəri göstərirdi ki, siyasi məsələ artıq onun diqqətini nə dərəcədə məşğul etməyə başlayıb. Hitlerin hakimiyyət başına gəlişindən sonra onun siyasi olaylara münasibəti daha ardıcıl və sistemətiq səciyyə almışdı. 20-ci əsrin əvvəllərində hələ Şopenhauer və Nitşe fəlsəfəsinə rəğbət bəsləyən T.Mann Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərindən sonra bu filosofların fəlsəfəsini yenidən saf-çürük edir. Belə bir cəhd olmadan, şübhəsiz ki, nə “Sehirlidag”, “Lotta Veymarda”, nə də “Doktor Faustus” əsərləri yarana bilməzdi. Höte dövrünə üz tutanda da, müharibəyə qədərki Avropadan danışanda da, qədim “Bibliya” süjetlərinə müraciət edəndə də T.Mannı günün ağırlı problemləri narahat edirdi. Tarix və müasirliyin bu cür üzvi vəhdətdə dərki özünün ən qabarıq ifadəsini yazıçının şah əsəri olan “Doktor Faustus”da bürüzə verirdi. T.Mann özünün təkrarolunmaz yazıçı simasını intellektual roman janrında nümayiş etdirdi. Onun əsərlərinin özünəməxsusluğu onda idi ki, yazıçı fikirlərini sadəcə qəhrəmanlarının dili ilə demir, həm də birbaşa, nəzəri-fəlsəfi şəkildə ifadə edirdi. T.Mannın bu illərdəki əsərlərini oxuyanda “Biz elə bil ki, yazıçının yaradıcılıq laboratoriyasında oluruq, mürəkkəb bir prosesin içində düşürük...” (Sobraniye sochineniy v desyati tomakh, 1961: 291).

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə yazdığı əsərlərdə, məsələn, “Buddenbroklar”da T.Mannın bədii düşüncəsində iki qabarıq görünən cəhət var: konservatizm və millətçilik. Müharibə onun dünyagörüşündə dəyişiklik yaratmağa başladı. O, özünün konservativ-millətçi dünya görüşündən tədricən uzaqlaşdı.

İkinci Dünya Müharibəsi illərində T.Mann qocalığına və xəstəliyinə baxmayaraq fəal və qızgın antifaşist mübarizə aparırdı. Mühacirət dövrünün siyasi esseləri onun yaradıcılığının xüsusi bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də, qərbin bir çox tədqiqatçıları onun yaradıcılığında konservativ-millətçi cəhətləri qabardıb, antifaşist tərəflərini pərdələməkdə tamamilə haqsızdırlar. T.Mann hələ müharibə ərəfəsində yazırdı: “Mənim bir yazıçı kimi Üçüncü İmperiyaya qarşı hazırkı döyüşkən mövqeyimə hörmət etməyən və bunu görməyənlərin fikirlərini qəti surətdə rədd edirəm” (Mann, 1947: 51).

1942-ci ildə qardaşı H.Manna yazdığı məktubundan görünür ki, o alman faşizminin darmadağın edilməsində əsas güc kimi Sovet İttifaqı yox, qərb ölkələri və alman xalqının inqilabına ümid bəsləyirdi: “Wenn es in unserem Land keine Revolution geben wird, dann glaube ich an den Sieg über den Faschismus nicht” Tərcüməsi: “Əgər bizim ölkədə inqilab baş verməsə, mən faşizm üzərində qələbəyə inanmıram” (Tərcümə Ofelya Müslümovanıdır) (Mann, 1947: 52).

1945-ci ildə elədiyi “Almaniya və almanlar” adlı məruzəsində yazıçı faşizmin tarixi köklərini araşdırmağa çalışırdı. O, milli özünü tənqidə obyektiv bir amansızlıq göstərərək, Almanyanın süni surətdə “xeyir” və “şər” qütblərinə bölünməsinə qarşı çıxır, göstərirdi ki, faşizmin dərin milli-tarixi kökləri var və onu tam ləğv etmək o qədər də sadə məsələ deyil. “Almanyanın şəri yanlış yola düşmüş xeyirdir. O, bədbəxtliyə düçar olub, cinayətlərlə ləkələnib və indi isə fəlakət qarşısındadır”.

T.Mannı dərindən düşündürən məsələlərdən biri alman ziyalılarının ölkənin taleyi qarşısındakı məsuliyyəti məsələsi idi. T.Manna görə, alman ziyalılarının tarixi günahı ondan ibarətdir ki, onlar mədəniyyəti süni surətdə siyasətdən ayırmış, nəticədə faşizmin hakimiyyətə yiyələnməsi işinə dolayısı ilə yardımçı olmuşlar (Herman, 119).

T.Mannın şah əsəri “Doktor Faustus” romanıdır. O, bu romanı yazmaq haqqında ilk dəfə 1901-ci ildən etibarən düşünməyə başlayıb. Amma roman 42 il sonra, yazıçı ABŞ-da mühacirətdə olarkən yazılmağa başlandı. T.Mann əksər mütərəqqi alman yazıçıları kimi alman faşizminin bəşər tarixindəki mənfi roluna görə milli utanc hissi keçirir, alman xalqının taleyinə ürəkdən yanırırdı. Bütün bu duyğular “Doktor Faustus” romanının əsas mədəni iqlimini müəyyənləşdirir.

T.Mann hələ bir çox əvvəlki novellalarında (məsələn, “Venetsiyada ölüm”) sənətkarın həyatı mövzusunda müraciət etmişdi. Yazıçı daim bu mövzuya yenidən qayıtmaq, ruhunu şeytana satmış sənətkar obrazı yaratmaq istəsə də, buna imkan tapa bilməmişdi. O, özünün bu çoxdankı arzusunu, nəhayət ki, “Doktor Faustus”da reallaşdırdı. Yazıçı romanın əsas qəhrəmanı Adrian Leverkynun timsalında zamanın xarakterini vermək məqsədini güdür və yazırdı: “Das ist wie gesagt ein verallgemeinerte Charaktergestalt, “Held unserer Zeit “lasst alle Leiden der Periode in sich leben”. Tərcüməsi: “Bu, necə deyirlər, ümumiləşdirici bir obrazdır, “zəmanəmizin qəhrəmanıdır”, özündə dövrün bütün ağrı-acılarını yaşadır” (Tərcümə Ofelya Müslümovanınadır) (Bertolt, 1953: 144).

“Doktor Faustus” özünəməxsus üslubda yazılmış bir romandır: burda avtobioqrafik oçerke məxsus məqamlar da, esseyə məxsus avtokommentariyalar da var. Bütün bunlar müəllif fikrinin daha aydın qavranılmasına kömək edən vasitələr kimi düşünülüb. Yazıçı bu romanı ilə XX əsrin böyük və yeni romanını yaratmaq istəyib və buna nail olub. Bədii eksperiment cəhətdən yazıçı bu romanında digər əsərlərindən çox uzaqlara gedə bilib.

Bu cəhətdən romanın ən səciyyəvi yeri XXV fəsil – şeytanın Adrian Leverkynunla söhbət etdiyi yerdir. Əlbəttə ki, bu, hiyləgər, sinik obraz çağdaş alman şeytanıdır. O, Leverkynun şirnikləndirir və onu ironiya hədəfinə çevirir. Bu cəhətdən o, F.M.Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları”nda İvan Karamazovun həmsöhbətini xatırladır (Teoriya literatury, 2001: 465).

Alman mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Haynrix Mannın mühacirət illərindəki ədəbi fəaliyyəti onun siyasi fəaliyyəti ilə çulğalaşır. O, bu illərdə qəti surətdə inqilabi demokratizm mövqeyinə keçir. Anri Barbüs vəfat edəndə İ.Bexer yazırdı: “Bu ədəbiyyatların və onların təmsilçilərinin fərqlərinə baxmayaraq, Haynrix Mann bizim unudulmaz Anri Barbüsün işinin birbaşa davamçısıdır. Alman antifaşistlərinin qarşısında duran nəhəng vəzifələrin yerinə yetirilməsində alman antifaşist yazıçıları və mühacirləri arasında Haynrix Mann öz xidmətləri ilə birinci yeri tutur” (Yegorov, 1976: 508).

Fransada olduğu illərdə (1933-40) yazıçı Almaniya Kommunist Partiyası (AKP) ilə sıx əlaqələr saxlayırdı. Yazıçı partiya xətti ilə Almaniya gizli fəaliyyət göstərənlərlə yazışır, onun kitabları, məqalələri və çıxışları qeyri-leqal surətdə Almaniya yayımlanırdı. O sosializm və sülh anlayışlarına bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlar kimi baxırdı. 1936-cı ildə Amsterdamda Ümumdünya Komitetinin faşizmə qarşı iclasında çıxış edərək, qeyd edirdi ki, faşizm barbarlığa qayıdırdı, Avropanın gələcəyi sosializmdədir (Bertolt, 207).

H.Mannın mühacirət dövründəki kitabları faşizmə qarşı nifrətlə nəfəs alır, onun mənbələrini aşkara çıxarırdı, yəni iqtisadi, fəlsəfi, siyasi, etik mənbələrini. Yazıçının bu illərdə yazdığı yeni kitablar–“Nifrət” (1933), “Gələcək gün” (1936), “Kişilik” (1939), VI Haynrix haqqında dilogiya döyüşkən humanizm, sosial tərəqqiyə dərin inamla dolu idi. Yazıçı tarixdə müasirlik axtararaq yazırdı: “Biz özümüzü Varfolomey gecəsinin müasirləri adlandıra bilərik. Neçə əsrlərdir ki, o, kobud gücün simvoluna çevrilmişdir” (Yegorov, 1976: 510).

H.Mann öz qəhrəmanı Haynrixin zülm, cəhalət, fanatizm üzərindəki qələbələrini timsalında faşizm üzərindəki qələbənin tarixi analoqu kimi baxırdı. Ümumən, müasirlik H.Mann yaradıcılığının ən qabarıq nəzərəçarpan xüsusiyyətlərindən biridir. Müasirlik H.Mannın mühacirət illərində yazdığı publistik trilogiyanın – “Nifrət”, “Gələcək gün” və “Kişilik” kitablarının da başlıca ideya-məzmun xüsusiyyətidir. “Gələcək gün” kitabının əsas qəhrəmanı Rudolf Klaus faşist cəlladının əlində həlak olan Müqavimət Hərəkatının mərd təbiətli nümayəndəsidir. 1936-cı ildə yaz-

dığı “Alman fəhlələrinin yolu” məqaləsində o, antifaşist döyüşçü Edqar Andrenin obrazını yaradır. Hamburq limanı işçisi olan Andre faşistlər tərəfindən tutulur və ağır işgəncələrdən sonra qətlə yetirilir. Nasistlər ondan Ernest Telman əleyhinə material almaq istəsələr də, buna nail ola bilmirlər. Laypsiq məhkəməsinə alman faşizminə qarşı ittiham aktına çevirən Georgi Dimitrovdan nümunə götürən Andre məhkəmədə alman faşistlərinə qarşı kəskin ittihamedicini çıxışında deyir: “Cənablar, əgər baş prokuror tələb edirsə ki, mənim şərəfsizliyim məsələyə əlavə olunsun, mən bəyan edirəm: sizin şərəfiniz mənim şərəfim deyil, mənim şərəfim də sizin şərəfiniz. Çünki bizi dünyagörüşü ayırır, siniflər ayırır, bizi dərin uçurum ayırır... Mən döyüşçü kimi yaşamışam, döyüşçü kimi də ölürəm”. H.Mann həyəcanla yazırdı: “Hələ belə şey olmayıb. Buna yalnız yüksək gərginlik bahasına nail olmaq olar. Bu, qənaətin qətilyi, onun yüksək və təmiz ifadəsidir. Biz burda ölümü dəf etmiş qəhrəmanı eşidirik. Qalib gəlmiş xalq ən yüksək səviyyədə öz keçmişinə üz tutanda, bu sözlər gələcək zaman üçün səslənəcək” (Yegorov, 1976: 512).

Uzun müddət İsveçdə yaşamış alman yazıçısı H. Hesse də XX əsr Avropa ədəbiyyatının ən maraqlı simalarından biridir. Onun yaradıcılığı coxcəhətlidir: nəsr, poeziya, esseistika, ədəbi tənqid... Amma, o, şübhəsiz ki, ilk öncə bir nasir - hekayələr, povestlər, romanlar müəllifidir.

Hessenin İsveçrəyə mühacirətinin səbəbi Birinci Dünya müharibəsi olub. Yazıçı müharibədən sonrakı Almaniyaya iqtidarına neqativ münasibət bəsləyirdi. Müharibə Hessenin dəhşətə gətirdi. O, müharibəyə həyatın bütün gözəlliklərini təhlükə altına alan kütləvi psixoz kimi baxırdı. O, Almaniyanın o dövrdə az saylı yazıçılarından biri idi ki, şovinizmə üz tutmadı və elə müharibənin ilk gündəncə öz ideyaları uğrunda qəti mübarizəyə başladı.

Qətiyyətli pasifist olan Hesse müharibə siyasətini birmənalı surətdə pisləyirdi. Beynəlxalq imperializmin müharibə siyasətinə qarşı dünyanın bütün sülhsevər, mütərəqqi yazıçıları çıxırdılar. Məsələn, təxminən elə Hesse ilə eyni vaxtda Azərbaycanın böyük şairi və dramaturqu H.Cavid də eyni mövqedən çıxış edirdi. Onun müharibə siyasətini “İblis” əməli kimi dəyərləndirən “İblis” faciəsi (1918) Hessenin təxminən eyni vaxtda yazdığı “Ey dostlar, bu səslər gərək deyil” (“O Freunde, nicht diese Töne”) məqaləsində bütün ölkələrin ziyalı sinfini birlikdə, birgə qüvvələrlə mədəniyyəti xilas etməyə çağırırdı. Bu məqalə böyük qalmaqal yaratdı. Bunun ardınca digər məqalə meydana çıxdı. Hesse çox inamla öz fikirlərini dəyanətlə müdafiə edir, burjuva sivilizasiyasının, siyasətinin qaçılmaz olan müharibədən və onun ağır nəticələrindən bütün dünyanı xəbərdar etməyə çalışırdı. Onun bu məqalələri sonralar “Hərb və sülh” adlı kitabında dərc edildi (Herman, 117).

Bundan başqa Hessenin bir qədər sonra yazdığı “Çöl canavarı” (“Steppenwolf” 1927) romanında o, 20-ci illərin alman müasirlərinə birbaşa müraciət edir. Müəllifin sözləri ilə desək, roman sabahkı müharibəyə dair “ümitsiz bir xəbərdarlıq” idi. Roman göstərirdi ki, yazıçı bəşəriyyətin başı üstünü almış faşizm bəlasını bütün dəhşəti ilə görür. Romanın qəhrəmanı yazıçı Harri Haller tənha bir ziyalıdır. O, militarizmin və müharibənin qəti əleyhinədir. O, zadəgan təbəqəsindən çıxsa da, özünü əhatə edən dünyanın yalanları ilə barışmaq istəmir. Yazıçı onu tənha vəhşi – çöl canavarı adlandırır, sürü – meşşan qanunlarını qəbul etməyən bir canavar – yalquzaq. Amma o, həm də digər mənada canavardır: o, təkcə cəmiyyət yox, həm də ölməz mədəniyyətin qoruyucusu olan ruhunu parçalamaq istəyən içindəki vəhşi ilə də mübarizə aparır. Bu mübarizədə ona dahilər – Höte, Motsart və digərləri kömək edir, onu yenidən insanlara doğru yönəldirlər. Dahilər burda militarizmə qarşı duran əzəli və əbədi mədəniyyətin təmsilçiləridir. Bir romantik kimi H.Cavidin fikirləri H.Hessenin ideyaları ilə üst-üstə düşürdü. Çarə tapmaq yolunu yenə də mədəni, mənəvi inkişafda görən hər iki ədib xalqın mədəni-maarif baxımından inkişaf edib elmdə, iqtisadiyyatda və siyasətdə yüksəkdə durmasını arzulayırdılar.

Bu dövrün daha bir məşhur yazıçısı Leon Feyxtvanger (1884-1958) tarixi romanlar müəllifi kimi məşhur olsa da, yazırdı: “Ich habe die Geschichte nie ihretwegen beschrieben”. Tərcüməsi: “Mən heç vaxt tarixi onun özü naminə təsvir etməmişəm” (tərcümə Ofelya Müslümovanınadır) (Kesten, 1964: 16).

Antifaşist hərəkatı illərində Feyxtvanger hitlerçilərin ən çox nifrət etdiyi yazıçılardan biri idi. Çünki onun bu illərdəki bütün əsərlərində faşist praktikası ya birbaşa, ya da dolayısı ilə kəskin ifşa

hədəfinə çevrilirdi. Leon Feyxvanger yaradıcılıq metodu və ideya, dünyagörüşü baxımından uzun, təlatümlü, daim inkişafda olan bir yol keçən yazıçıdır. Onun yaradıcılığı janr baxımından da çox zəngindir: nəsr, poeziya, esseistika, dramaturgiya. Amma, şübhəsiz ki, o, dünya ədəbiyyatında ilk öncə, antifaşist nasir, tarixi romanlar ustası kimi tanınır. Yazıçının bütün yazdıqlarında ideya-estetik cəhətdən iki məsələ diqqəti cəlb edir: dekadent estetiklikdən tənqidi realizmə və fərdiyyətçilikdən antifaşizmə doğru inkişaf. Əsərlərinin hər cümləsi hitlerçilərin törətdiyi bəlalara qarşı qəzəb və nifrətlə aşib-daşır (Hans Jurgen, 1966: 351).

Bertold Brextin (1898-1956) yaradıcılığı da bir çox alman yazıçıları kimi janr etibarilə çox zəngindir: poeziya, dramaturgiya, nəsr, publistika, sənətsünaslıq... Lakin o, alman və dünya ədəbiyyatı tarixində, hər şeydən öncə, istedadlı dramaturq, dünya teatr sənətini böyük yenilikçisi, “epik teatrın”, yaxud Brext teatrının banisi kimi tanınır. O, bədii yaradıcılığa gimnaziyada oxuyarkən şeirlə başlayıb. İlk şeirləri, hekayələri, esseləri və teatra dair resenziyaları 1914-cü ildən dərc olunmağa başlayıb. Onun gənclik illərində yazdığı pyesləri arasında ən çox uğur qazananı “Üçqürüşlüq opera” (1928) Brextə dünya şöhrəti gətirir. Əvvəldən də, inqilaba meyilli olan Brextin dünyagörüşündə bundan sonra qəti inqilabçılıq dövrü başlayır. Onun “Həmrəylik nəğməsi” (1931), “İdman mahnısı” (1931), “İstisna və hüquq” (1930), “Ana” (1930-32) pyesləri, “Kule Vampe” (1932) filmi döyüşkən inqilabi ruha, kommunist dünyagörüşünə malik bir yazıçının qələmindən çıxıb.

Nəticə

Brextin mühacirət həyatı faşistlərin hakimiyyətə gəlişindən etibarən başlayır. O, əvvəlcə qısa müddətə İsveçrədə, sonra Danimarkada məskən salıb və burda “Üçüncü imperiyanın qorxu və miskinliyi”, “Kuraj ana və uşaqları”, “Sıçuanidən olan xeyirxah adam” və digər pyeslərini yazır. Almanlar Danimarkanı işğal edəndən sonra Brext İsveçrə, sonra isə Finlandiyaya getməyə məcbur olur. Lakin o, özünü burada da təhlükəsiz hiss etmədiyindən 1941-ci ildə ABŞ-a mühacirət edir. Amerikada altı il yaşayan yazıçı okeanın o üzündə özünü Avropa ölkələrində olduğundan daha qərib hiss edir. Bu illərdə dramaturq “Simon Maşarın yuxuları”, “Şveyk İkinci Dünya müharibəsində” və digər pyeslərini yazır (Hans Jurgen, 1966: 353).

Ədəbiyyat

1. Mann, H. (1947). Ein Zeitalter wird besichtigt, pp.48 -52.
2. Sobraniye sochineniy v desyati tomakh. (1961). T. 10, M., 291 s.
3. Herman, H. Gesammelte Schriften, Bd. 7, pp.117-119.
4. Bertolt, B. (1953). Uber reimlose Lyrik mit unregelmabigen Rhythmen. “Versuche”, H. 12. Berlin, 144 p.
5. Teoriya literatury. (2001). Tom IV Literaturnyy protsess. Moskva: IMLI RAN, «Naslediyе», s.464-468.
6. Yegorov, O.V., Genrikh, M. (1976). Istoriya nemetskoy literatury. M.: Nauka, t-5, s.507-514
7. Bertolt, B. Stuche, Bd. VII, 207 s.
8. Kesten, H. (1964). Deutsche Literatur im Exil. Wien, Munhen, Basel, p.16-23
9. Hans Jurgen, G. (1966). Deutsche Literaturgeschichte in einem Band. Berlin, s.351-353.

Göndərilib: 02.09.2023

Qəbul edilib: 18.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/11-14>

İlahə Əliyeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

doktorant

ilaha.92.aliyeva@gmail.com

ƏRZAQ MƏHSULLARI MARKETİNQİNİN STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir aqrofirma xarici mühitin güclü təsiri altında olan açıq sistemi əks etdirir. Bu işə təşkilatın müvafiq perspektiv inkişaf strategiyasının işlənilməsinə şərtləndirir. Buna görə də müəssisənin xarici mühitin dəyişikliklərinə uyğunlaşması problemi hazırki dövrdə xüsusi əhəmiyyət və aktuallıq əldə etmişdir. Müəssisənin iqtisadi davranış və idarəetmə qərarlarının bazarın tələblərinə adekvatlıq dərəcəsi bu gün müəssisənin uzunmüddətli dövrdə uğurlu fəaliyyətinin həlledici amili kimi çıxış edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müəssisənin effektiv fəaliyyətinə maneə törədən əsas amil inkişaf strategiyasının kifayət səviyyədə işlənməməsi və ya ümumiyyətlə belə bir strategiyanın olmamasıdır.

Açar sözlər: ərzaq məhsulları, marketinq, kənd təsərrüfatı, strategiya, bazar

İlahə Əliyeva

Azerbaijan University of Tourism and Management

PhD student

ilaha.92.aliyeva@gmail.com

Strategic directions of food product marketing

Abstract

A modern agrofirma reflects an open system strongly influenced by the external environment. This requires the development of an appropriate perspective development strategy of the organization. Therefore, the problem of adaptation of the enterprise to changes in the external environment has gained special importance and relevance in the current period. The degree of adequacy of the enterprise's economic behavior and management decisions to market requirements today acts as a decisive factor for the enterprise's long-term success.

Studies show that the main factor hindering the effective operation of the enterprise is the insufficient development of the development strategy or the absence of such a strategy at all.

Keywords: food products, marketing, agriculture, strategy, market

Giriş

Marketinq strategiyasının formalaşdırılması probleminin öyrənilməsinin zəruriliyi firmalarda marketinqin strateji idarə edilməsinin kompleks mexanizminin mövcud olmaması, məqsədlərin dəqiq ifadə olunmaması, marketinq prioritetləri və kriteriyalarının mövcud olmaması, müasir marketinq texnologiyalarının kifayət qədər tətbiq olunmaması, əməliyyat marketinqinin strateji marketinq üzərində dominantlıq etməsi ilə əlaqədar bir qədər də güclənir (Altatybov, 2011: 3).

İnkişaf etmiş ölkələrdə firmanın idarə edilməsinə strateji yanaşma kifayət qədər geniş intişar tapmış və uzunmüddətli yüksək effektivliyin və rəqabət qabiliyyətliliyin yaradılmasının mühüm amilinə çevrilmişdir. Ancaq intensiv dəyişən xarici mühit və sərt rəqabət şəraitində firmanın strateji inkişafı problemləri, hələ ki, yenidirlər və kifayət qədər öyrənilməyiblər.

E.V.Astaxova (Astakhova, 2017: 15) hesab edir ki, bazar strukturları müəyyən sosial-iqtisadi, elmi-texniki, siyasi və mədəni şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Onların fəaliyyəti, öz növbəsində, bazara və onun strukturuna aktiv təsir göstərən aqrar müəssisələrə istiqamətlənmişdir. Aqrar servis firmalarının

əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarının əsas fəaliyyət növlərinin effektivliyinin və mənfəətliliyinin artırılması üçün onlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsindən ibarətdir.

Aqrar-sənaye istehsalı və ayrı-ayrı firmalar tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının satının speisifikliyi marketingin konkret sxemlərinin rəngarəngliyini müəyyən edir. Ancaq onların hamısı əsas prinsiplər məcmusuna əsaslanırlar, bu prinsiplər arasında isə istehlakçı tələbinin vəziyyəti və dinamikasının öyrənilməsi və əldə edilmiş məlumatlardan qərarların hazırlanması və qəbulunda istifadə edilməsini, istehsalın maksimal dərəcədə bazarın tələbinə uyğunlaşdırılması (bu zaman kriteriya kimi fəaliyyət nəticəsini ümumiləşdirən mənfəət çıxış edir), reklam və satışın stimullaşdırılması kimi vasitələrin köməyi ilə bazara və istehlakçı tələbinə təsir göstərilməsini qeyd etmək olar (3).

Marketingin prinsipləri idarəetmədə əsas kimi çıxış etməlidirlər, çünki praktiki olaraq bütün aqrofərmalar üçün əsas məsələ diqqəti məhsulların reallaşdırılması, gəlirlərin artırılması, sərt rəqabət mühitinin və enerji resurslarının qiymətlərinin tərəddüdlərinin nəzərə alınması məsələlərinə verməkdir.

Kənd təsərrüfatında dəyişikliklər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin menecerləri tərəfindən marketing tədqiqatlarına və seçilmiş marketing strategiyasına istinadən qəbul edilən çoxsaylı idarəetmə qərarlarının nəticəsi kimi çıxış edir. Bu qərarlar onların dinamik dəyişən mühitə verdikləri cavabdır. Bu dəyişikliklərdən ən əsasları texnologiyalarda, mülkiyyət formalarında, qiymətlərdə və digər iqtisadi amillərdə baş verənlərdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, istənilən idarəetmə qərarı müsbət və ya mənfi iqtisadi nəticələrə səbəb olur (Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2019: 18). Yeyinti sənayesinin təmsalında bəzi strateji məqsədləri nəzərdən keçirək. Hazırkı dövrdə yeyinti sənayesində 30-a qədər sahə və altsahə mövcuddur. Bu sahələrə aşağıdakıları aid etmək olar: yeyinti sənayesinin sahələri, konserv istehsalı, şərab istehsalı, südçülük, pivəbişirçə, ət, alkoqolsuz içkilər, yağ-piy istehsalı, balıq, makaron, duz, qənnadı, şəkər, meyvə-tərəvəz, tütün, çörək-bulka, yağ-pendir istehsalı. V.A.Zinkina (Zinkina, 2018: 37-40) hesab edir ki, yeyinti sənayesi inkişaf etdikcə bir istiqamətlərin bölünməsi və yeni məhsulların meydana çıxması ilə onun sahə və altsahələrinin sayı da artmışdır.

Yeyinti sənayesində istehsal artımı üçün əlverişli şəraitin mövcud olması güclü xammal bazası ilə əlaqədardır, bunu isə ölkənin kənd təsərrüfatı formalaşdırır. İstənilən istehsal fəaliyyəti ticarətlə bağlıdır. Hazırkı dövrdə yeyinti sənayesi aparıcı sferalardan biri kimi çıxış edir. Bu, iqtisadi dəyişikliklər və mənfəətliliyə yüksək dərəcəli müqavimətlə izah olunur.

Son illər yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalı baxımından müsbət tendensiyalarla xarakterizə oluna bilər. Yetinti sənayesi təhlükəsizliyi, birinci dərəcəli keyfiyyət səviyyəsini təmin edərək istehsal prosesini bunlara adaptasiya etdirməli və bazar rəqabətinə tam gətirməlidir.

İstənilən istehsal prosesinin adaptasiyası müəssisənin rəşional marketing strategiyasının işlənilib hazırlanması yolu ilə təmin edilir.

Marketing strategiyası – firma qarşısında duran məqsədə nail olmaq üçün zəruri olan qərarların qəbulu üçün tədbirlər, problemlər, göstəricilər və prinsiplər məcmusudur.

Adətən strategiya özünə 4 səviyyəni daxil edir və bu, şəkil 1-də əyani formada təsvir edilmişdir.

Korporativ səviyyə: portfel strategiyaları, artım strategiyaları, rəqabət strategiyaları.

Öz növbəsində 5 əsas rəqabət strategiyası mövcuddur: xərclər üzrə liderlik strategiyası, geniş differensiasiya strategiyası, optimal xərclər strategiyası, aşağı xərclər bazasında fokuslanma strategiyası, differensiasiyalaşdırılmış məhsul bazasında fokuslanmış strategiya.

Marketing strategiyasının səviyyələri			
Korporativ səviyyə	Biznes səviyyəsi	Funksional səviyyə	İnstrumental/ əməli səviyyə
Bütünlükdə təşkilat üçün strategiyaları işləyib hazırlayır	Fəaliyyətin istiqamətləndirilməsi üzrə strategiya	Hər bir bilmə üçün strategiya işləyib hazırlayır	Funksional vahid daxilində əsas struktur vahidi üçün strategiya

Şəkil 1. Marketing strategiyasının səviyyələri

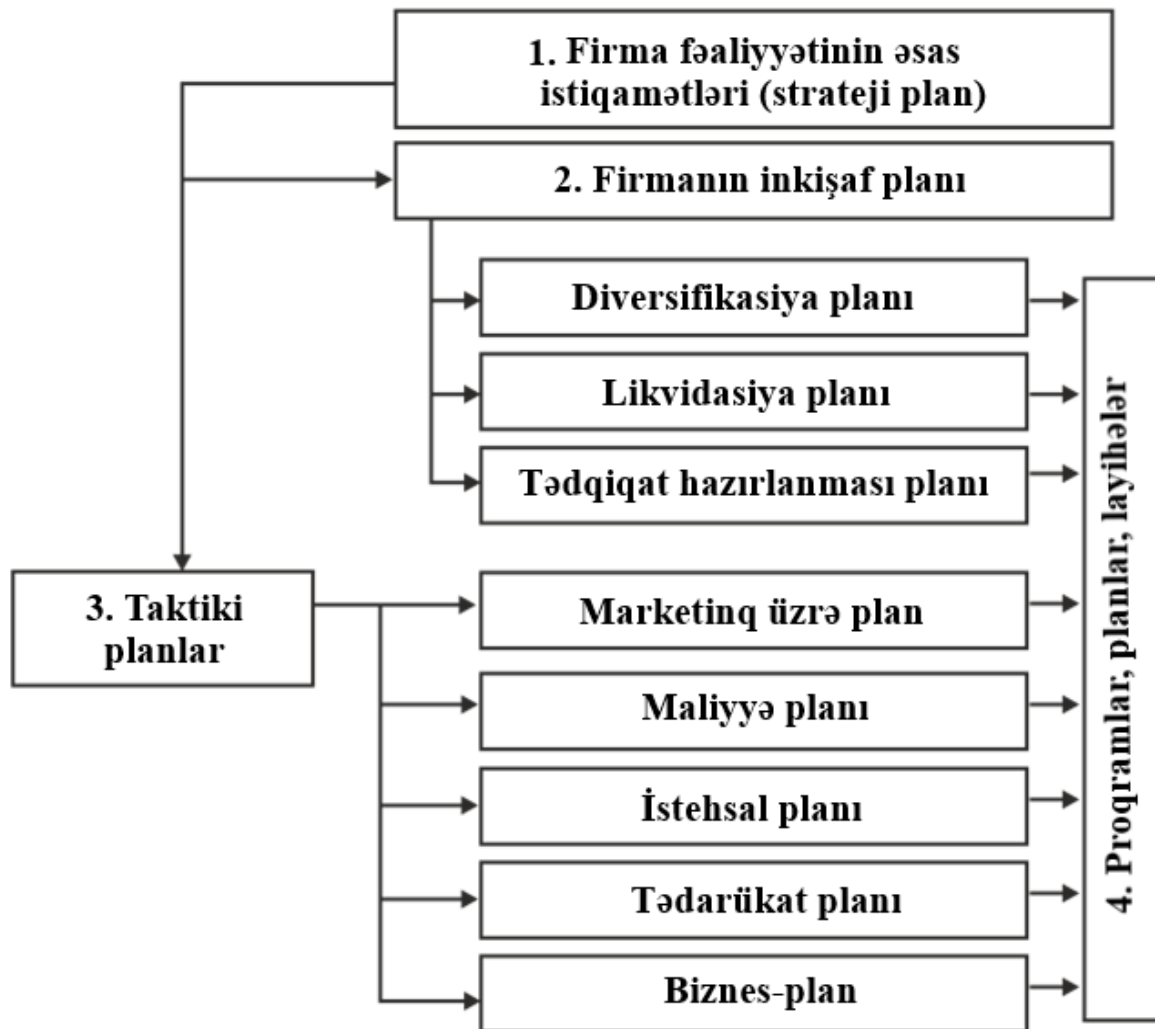
Biznes vahidlərinin strategiyaları səviyyəsində rəqabət strategiyaları və bazar siyasəti işlənilib hazırlanır.

Funksional səviyyədə aşağıdakı strategiyalar fərqləndirilir: bazarın seqmentləşdirilməsi strategiyası, mövqeləşdirmə strategiyası, marketing kompleksi strategiyası.

Marketing strategiyası özündə müəssisənin məqsədlərə nail olunmasına istiqamətlənmiş hər bir fəaliyyət növünü əks etdirir. Marketing strategiyasının işlənilib hazırlanması və inkişaf etdirilməsi firmanın fəaliyyətinin planlaşdırılmasının əsas məsələlərindən biridir.

Marketing strategiyası firma tərəfindən təsdiqlənən rəsmi sənəddir. Bu sənəd firmanın bazardakı mövqeyini müəyyənləşdirir və aşağıdakı strategiyalardan birinin əsas kimi seçilməsinə əsaslanır: bazar payının maksimumlaşdırılması, satış həcminin maksimumlaşdırılması və mənfəətin maksimumlaşdırılması.

E.Y.Timçenko (Timchenko, 2009: 298) ərazi marketing konsepsiyası çərçivəsində ərzaq məhsullarının malgöndərənlərinin marketing strategiyalarını aşağıdakı kimi təsvir edir (bax, cədvəl 1). A.R.Rabadanov (Rabadanov, 2009: 22) hesab edir ki, böyük sahibkarlıq uğuru qazanmağa çalışan sahələr ən azı dörd qarşılıqlı əlaqəli plan işləyib hazırlamalıdır (şəkil 2).

Şəkil 2. Aqrofirmanın strateji idarə edilməsinin ümumi alqoritmində strateji planlaşdırmanın sxemi

Strategiyanın formalaşdırılması strateji təhlildən sonra həyata keçirilir və təşkilatın xarici və daxili mühitinin tələblərinə ən yüksək dərəcədə cavab verən, habelə fəaliyyətin seçilmiş məqsədlərinə uyğun gələn strateji alternativlərdən birini seçilməsinə istiqamətlənir.

Cədvəl № 1.
Strategiyaların sistemli təsnifatı

Təsnifat əlamətləri	Strategiyanın növü
İdarəetmə səviyyəsi	- korporativ, rəqabət, portfel, funksional, əməliyyat
THD	- məhdud artım, artım, ixtisar, onların birliyi
MHD	- yeni sahələrdə və artım mərhələsində, yetkinlik mərhələsində olan sahələrdə, durğunluq mərhələsində olan.
Rəqabət üstünlüyünün mənbələri	- aşağı xərclər əsasında liderlik, differensiasiyası - dar bazar segmentində mərkəzləşmə, sinergizm, yeniliklərdə yarışma
Firmanın bazar mövqeyi	a) – güclü firmalar üçün - orta səviyyəli firmalar üçün - zəif firmalar üçün b) lider - liderliyə namizəd firmalar - ardıcıl firmalar - kiçik ixtisaslaşmış firmalar
Sahədaxili rəqabətin səviyyə və xarakteri	- Hücum, - Müdafiə - Çoxmillətli
Regional kriteriya	Qlobal, yerli, dini
Məqsədli bazarın seçilməsindən və firmanın strateji üstünlüyündən asılı olaraq	- kütləvi marketing strategiyası, differensiasiyalaşmış marketing strategiyası, mərkəzləşmə marketing strategiyası, məqsədli marketing

Emal sənayesi müəssisələri kənd təsərrüfatı istehsalının texnoloji tsıklını (dövrünü) qapayır (Azərbaycanın ərzaq balansları, 2019: 37). Buna görə də onlar üçün ən aktual problem yüksək istehlakçı tələb ilə çıxış edən rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxılışına imkan verən yüksək dərəcədə keyfiyyətli xammalın zəmanətli tədarüküdür.

Ədəbiyyat

1. Altatybov, A.B. (2011). Formirovaniye strategii razvitiya predpriyatiy myasopererabatyvayushchego kompleksa na osnove marketingovoy strategii upravleniya. Avt. kan.dis. Orel: GU-UNPK, 24 s.
2. Astakhova, Ye.V. (2017). Osobennosti razvitiya sistemy agrarnogo sektora. RJOS, 8(68), August, s.12-16.
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. (2019). AR DSK. Bakı, 644 s.
5. Zinkina, V.A. (2018). Marketingovyye strategii v pishchevoy promyshlennosti. Ekonomika, sotsiologiya, pravo. №1 (9), s.36-42.
6. Timchenko, Ye.YU. (2009). Marketingovyye strategii postavshchikov prodovol'stvennykh tovarov na potrebitel'skikh rynkakh. Ekonomicheskkiye nauki. № 12(61), s.295-299.
7. Rabadanov, A.R. (2009). Upravleniye marketingom v agrarnom sektore. Avt.kan.dis. M.: VNIETU v s/kh, 44 s.
8. Azərbaycanın ərzaq balansları. (2019). AR DSK. Bakı, 94 s.

Göndərilib: 23.08.2023

Qəbul edilib: 30.09.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/15-19>

Ruzanə Sülemanoğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
ruzanesulemanoğlu@gmail.com

YUNUS ƏMRƏ DÖVRÜNÜN BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə böyük türk şairi Yunus Əmrənin yaşadığı tarixi dövr bütün xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Məlumdur ki, hələ sağlığında onun yazdığı şeirlər məşhur olmuş, sevilərək oxunmuşdur. Şairin şeirlərində insanlıq, dostluq, sülh, birlik əks olunur. Ölümündən çox əsrlər keçsə də, onun şeirləri bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Yunus Əmrə şeirlərində monqolların xalqa etdiyi zülmədən bəhs edilir, monqolları “tatar” kimi təqdim edilir. Şair haqqında bir çox rəvayətlər mövcuddur. Bu rəvayətlərə əsasən onun uzun müddət “susması” və hətta şeir yazmaması göstərilir. Yunus Əmrənin Divanında məşhur şəxslərin adına rast gəlinir. Məqalədə dövrünün məşhur şairi olan Yunus Əmrənin eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimin hafizi olması da vurğulanır.

Açar sözlər: Yunus Əmrə, rəvayət, tarixi dövr, şeir, müqəddəs Quran

Ruzana Sulemanova
Ganja State University
PhD student
ruzanesulemanoğlu@gmail.com

The main peculiarities of the time of Yunus Emre

Abstract

In the article defined all the peculiarities of the historical period of the great Turkish poet Yunus Emre. It is clear that his poems were known during his time, and were read with great love. In the poems of the poet are dealt humanity, friendship, peace and unity. Though many centuries passed from his death, his poems attained the great important. The article deals the oppression of the Mongols on the people and the Mongols present as “tatar”. There are many legends about the poet. According to this legend is shown that the poet “were in silence” for a long time and even had not write the poem. In his Divan were shown the names of famous persons. In the article also were noted that he knew the holy Quran.

Keywords: Yunus Emre, legendary, historical time, poem, holy Quran

Giriş

XIII yüzilliyin böyük mütəəvvüf şairi Yunus Əmrənin (1241-1320) türk dilinin və ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olmuşdur. Bu dünya şöhrətli şairin Türk dilinin yad ünsürlərdən təmizlənməsində, sadələşməsində, bu dilin canlı xalq dilinə yaxınlaşmasında əvəzsiz rolu danılmazdır. Onun sadə və aydın türk dilində yazdığı şeirlər dillər əzbəri olmuş, ağızdan-ağıza, dildən-dillə keçərək müəyyən dəyişikliklərə uğramaqla zamanəməzə qədər gəlib çatmışdır. Böyük sənət ustasının poeziyası Türk insanını birliyə, sülhə, dostluğa, qardaşlığa səsləyən şeirlərdir. Bu poeziyada dini ayrılıq, milli ayrı - seçkilik yoxdur. Bu şeirlər insanları qardaşlığa səsləyən bir poeziyadır. Deməli, XIII yüzilliyin möhtəşəm şairi – övliyası Yunus Əmrə humanist bir şair olmuş, ölümündən səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq, şeirləri hələ də insanların qəlbinə təsir edərək öz gücünü itirməmişdir. Bu gün də onun şeirləri dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilərək ölməz şairə sevgi və məhəbbət gətirməkdə davam edir.

Yunus Əmrənin yaşadığı dövr monqolların Anadolunu istila etdiyi bir dönm idi. O zaman Səlcuq imperatorluğu dağılmış, türklər monqolların əsarəti altına düşmüşdülər. Bu zaman ölkənin başında duran hakimlərin bəziləri edam olunmuş, bəziləri isə canını qurtarmaq üçün dağlara çəkilməli olmuşdular. Moğollar yerli əhalini talayır, onlardan mal, pul, ərzaq alaraq əhalini kölə vəziyyətinə salırdılar. Bir yandan da monqol bəyləri sadə əhalinin üzərinə ağır vergülər qoyaraq xalqa olmanın zülmünü edirdilər. Zalım monqol bəyləri, xalqa olmanın zülmünü verən bu qaniçən monqollar insanların nifrətinə səbəb olur, onların qəzəbini qazanırdılar. Bu hadisələrin bəzilərinin iştirakçısı, bəzilərinin də şahidi olan şair deyirdi:

Eşidin hey ulular, axır zaman oluşar,
Sağ müsəlman seyrəkdir, o da güman olusar
Getdi bəylər mürvəti, minmişlər birər atı,
Yediyi yoxsul əti, içdiyi qan olusar. Mustafa, Tətci (Mustafa, 2020: 256).

Bütün bu olaylardan çaşbaş qalan xalq ümidini Allaha, övliyalara, müqəddəs yerlərə sığınmaqda görürdü. Allah adamlarına pənah gətirən xalq o müqəddəslərin ətrafında, qucağında təskinlik və ümid tapırdılar. Xalqa öz ilahi məzmunlu şerləri ilə Allah kəlamını bəyan edən, onlara səbrli olmağı təbliğ edən övliyalardan biri də Yunus Əmrə idi. Onun monqolların gəlişindən təsirlənərək yazdığı şeirlər divanında yer almaqdadır. Bu şeirlərdə şairin monqollara olan qəzəb və nifrəti özünü göstərir. Şair monqol istilaçılarını "tatar" deyər vəsf edir.

Eşqin çəri saldı mənim könlüm evi iqliminə
Canımı əsir eylədin, nə edər mənə yağlı Tatar
Oxursan təsnif kitab necə binavü irab,
Havfu rəca səndə yox elə ki bir Tatarsan. Abdulbaqi, Gölpınarlı (Gölpınarlı, 1965: 20).

Şair monqolların onları əsir etdiyini, xalqa olmasının əziyyətini verməsindən, daxili dünyasını dağıtmasından söz açır. İnsanların canına, malına qəsd edən "tatar"ı özünə düşmən adlandırır. O, şeirlərində onların xalqın imanını, gümanını əlindən aldığı, sabaha ümidinin qalmadığını dilə gətirir. Bütün bu fəlakətlərin əsasında nəfsinə hakim ola bilməyən insanların durduğunu deyən şair bəzən onları müxtəlif adlarla adlandırır. Bunlar da şairin divanında yeni söz yaradıcılığı üçün baza rolunu oynayır. Bununla bağlı görkəmli dilçi alim Tofiq Hacıyev yazırdı: "Göründüyü kimi Yunus Əmrə dilinin azərbaycanlı üçün anlaşılıqlığı sadə dil məsələsi səviyyəsində qalmır; burada bədii sənət ümumiliyi, təfəkkür-düşüncə yaxınlığı da diqqət çəkir. Bu, Azərbaycan, Türkiyə, bütövlükdə Ön Asiya mədəni-siyasi inkişaf uyğunluğu regionda məskun olan etnik qohumların əlamətləri ilə köklü bağlılığı deməkdir" (Hacıyev, 1991: 29).

XIII yüzilliyin övliya şairi Yunus Əmrə Anadolunun hansı bölgəsində anadan olması haqqında məlumatımız yoxdur. Məlum olduğu kimi bu Türk övliyasının Anadolunun on dörd bölgəsində məzarı və məqamı insanlar tərəfindən ziyarətə kimi inşa edilib. Azərbaycannın Qax rayonunda Yunus Əmrənin və onun müəllimi olmuş Tapdıq Babanın məzarının olması da bizə məlumdur. Hər iki sufi şairin məzarının xalq tərəfindən ziyarətə kimi tanınması bu övliyalara olan sevgini göstərir. Bəzi mənbələr Yunus Əmrənin 1241-cı ildə Anadolunun Sakariya bölgəsində anadan olduğunu yazırlar. Şairin doğulduğu yer dəqiq məlum olmadığı üçün onun Sarıköydə, Karamanda, Lumnidə, Sakariyada, Aksarada, Əskişəhər, Azərbaycanda və s. kimi yerlərdə anadan olması haqqında müxtəlif fikirlər var. Adı çəkilən bu ərazilərdə təkcə Yunus Əmrənin, Tapdıq Əmrənin deyil, bir çox Türk övliyalının məqam və məzarları var. Yunus yaradıcılığından məlum olur ki, o divanında bir çox dövrünün tanınmış şəxslərinin adını çəkir. Divanda ən çox adı çəkilən şəxslərdən biri onun mürşidi olan Tapdıq Əmrədir. Yaradıcılığında Tapdıq Əmrəyə həsr etdiyi beytlərin olması onun haqqında deyilən rəvayətləri təsdiqləmiş olur:

Tapdığın tapısında qul olduq qapısında,
Miskin Yunus çiy idi, bişdi əlhəmdürüllah (Mustafa, 2021: 453).

Şair haqqında çoxlu rəvayətlər var, rəvayətlərdən biri də odur ki, o, 40 il "danışmamış", bu ifadənin arxasında bu illər ərzində Yunusun heç bir şeir yazmadığı nəzərdə tutulur. Deyilən rəvayətlərə görə, mürşidi əlindəki əsasını ataraq Sarıköy bölgəsində yerə düşdükdən sonra Yunus o bölgədə öz dərğahını qurmuş, yaşamış və şeirlər söyləmişdir.

Şairin divanından onun ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilməsindən başqa, nücum, fiqh, Qurani-Kərimi və ilahi elmləri bildiyi görünür. Deməli, Yunus mükəmməl təhsil görmüş və dövrünün elmlərindən də xəbərdar idi. Divan ilə ətraflı tanış olanda görürük ki, şair Qurani-Kərimin surə və ayələrini, peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətləri, dərinlən bilmiş və yeri gəldikcə onlardan şeirlərində istifadə etmişdir. Şair Quran hafizi olmuşdur. Bütün bunları şairin divanında görmək mümkündür. Yunus Əmrə divanında önəmli yerlərdən birini şairin mürşidi olan Tapdıq Babaya həsr etdiyi beytlər tutur. Bu beytlərdən aydın olur ki, şair bir müddət Tapdıq Babanın təriqətinə bağlanmış, sonralar isə oradan ayrılmışdır. Bunu biz onun təriqət şəcərəsini göstərən beytindən daha aydın görürük:

Yunusa Tapduğu, Saltuku, Barakdandır nəsib,

Çün könüldən guş qıldı, mən neçə pünhan olam (Gölpınarlı, 2011: 26).

Şairin təriqətə bağlılığını göstərən beytindən məlum olur ki, Tapdıq Babanın da müəllimi Sarı Saltuk olmuşdur. Yəqin ki, Sarı Saltuk da dövrünün tatinmiş şəxslərindən olub, əgər belə olmasaydı, Yunus Divanında ona yer verib şeirdən adını çəməzdi. Görkəmli tədqiqatçı A. Gölpınarlı yazır ki, Yunus Əmrə "Əlhəmdürüllah" rədifli qəzəlini öz müəlliminə ithaf etmişdir. Bu qəzəldə şair Allah kəlamının ilahi məqamdan gələn bir hikmət, qeyb aləminin sehri, ilahi bilik olmasını göstərir və bunların da Tapdıq Əmrəyə nəsib olmasını və bütün bunlara görə Allaha şükürlər etməsini açıq şəkildə bəyan edir.

Haqdan gələn şərbəti içdik, əlhəmdülillah,

Şol qüdrət dənizini keçdik əlhəmdülillah.

Şol qarışıq dağları, meşələri, bağları,

Sağlıq, səfəliq ilə keçdik əlhəmdürüllah. Şairin ikinci beytindən məlum olur ki, şairin yol yoldaşı öz müəllimi olmuş onunla ilahi hikmətləri, islam dinin gözəlliklərini yaymaq və ya özlərinin mənsub olduqları təriqətlərini türkdilli xalqlar arasında təbliğ etmək üçün onlar uzun bir yolçuluğa çıxmışlar. Şeirdən o da məlumdur ki, onların dağları keçdiyini, meşələri, bağları sağ-salamat aşaraq istedikləri yerə çatdığını dilə gətirir.

Araşdırmalarda şairin 80 il ömür sürdüyü qeyd olunur. Böyük kəramət əhli olan şair 1320-ci ildə vəfat etmişdir. Müqəddəs insanların məzarının müxtəlif bölgə və ərəzilər mövcud olması hamıya yaxşı məlumdur. Çünki övliyalardan Allaha olan sevgisi sərhəd tanımadığı kimi, onların məzarı da sərhədsizdir. Bütün bunlar da müqəddəs insanların onlara olan sevgisindən irəli gəlir. Hər bir xalq, millət o övliyalara özününkü hesab edib, onlara öz torpaqlarında məzar və məqamlar düzəldib, onların qəbrini ziyarətə gah edirlər. Öz istək və arzularını o məzar və məqamlardan diləyirlər. Elə buna görədir ki, Yunusun da qəbri Azərbaycanın Qax rayonunun Oncalı kəndində insanlar tərəfindən ziyarətə gah kimi qorunur. Bu məzarlıqda həm Yunus Əmrənin, həm də onun müəllimi olmuş Tapdıq Əmrənin məzarı xalq tərəfindən ziyarətə gah çevrilib. M.Nemətoğlu belə yazır: " Yerli əhali tərəfindən müqəddəs sayılan ən önəmli ziyarətə gahlardan biridir. Meşənin içərisində yerləşmiş böyük ərəziyə malik Oğuz qəbirsatanı Hacı Tapdıq Baba və ondan bir neçə addım yuxarı mövcud olan Şeyx Yunus qəbirləri ilə başlayır. Hər iki qəbir təqribən bir metr hündürlükdə çaylaq daşlarından ibarət hörgiyə alınmışdır. Qəbirlərin üzərində hazırda yazı və naxışsız çaylaq daşından düzəldilmiş başdaşı vardır" (Nemətoğlu, 1992: 21).

Yunus Əmrənin Divanında yer alan beytlərdən məlum olur ki, şair təkcə Anadolunun şəhər və kəndlərini deyil, həmçinin bir sıra qonşu türk məmləkətlərini gəzib dolaşmışdır. Şair divanında müxtəlif yerlərin adını çəkir və bunlarla da özünün o viyayət və şəhərlərdə olması haqqında insanda düşüncələr yaradır. Şairin Divanında Azərbaycan, Naxçıvan, Şamaxı, Qax, Təbriz, Şiraz, Bağdad, Şam, Sivas, Maraş, Keysəri və s. yerlərin adlarının keçməsi övliya şairin Türkdilli xalqlar arasında islamı yaymasına bir işarənin olduğu görünür. Yunusun Divanında belə bir beyt var:

Gəzdim Urum ilə Şamı, Yuxarı elləri hamı,

Çox axtardım bulamıdım, söylə qərib, mənciləyin (Mustafa, 2021: 243).

Qeyd edildiyi kimi Yunus Əmrə ilə bağlı rəvayətlər hələ o zamanlar Azərbaycan xalqı arasında geniş yayılmışdı. Şairin Azərbaycanda qəbrinin olması haqqında M. Hemət yazır: "Şeyx Yunusun Azərbaycandakı qəbri Anadoluda olan qəbirlərdən (ondan çoxdur) qədimdir, həm də mürşidi Baba

Tapdıqla bir yerdədir. Anadoluda ancaq bir yerdə Tapdıq Əmrə, Yunus Əmrə və Aşıq Yunusun birlikdə dəfn olunması haqqında məlumat verən son dövrdə yazılmış kitabə vardır" (Nemətqızı, 2010: 157).

Yunus Əmrə haqqında dəyərli məlumat verən, onun yaradıcılığının Azərbaycan poeziyasına təsirindən danışan sənətkarlardan biri də Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur. Şair yazır: "Yunus hamını ilk növbədə özünə başmağı, haqqı özündə görməyi tövsiyə edirdi, Odur ki, belə şair necə xalqın sevimlisi olmaya bilərdi? Buna görə də Anadoluda Yunusun yüzlərlə qəbri olduğu söylənilir Bütün kəndlər "Yunus mənimdir" - deyə onu başqasına qısqanır. Qəbirlərin baş daşında adı var, amm qəbrin içində özü yoxdur. O, varlığında yox, yoxluğunda daha çox vardır. O, öz qəbrini də, əsərlərini də, adını da xalqın qəlbində qöyub getmiş, varlığı ilə əfsanəyə bürünmüşdür" (Vahabzadə, 2014: 119).

Yunus şeirlərinin ilahi fəlsəfəsini dərinədən dərk edən B.Vahabzadə onları özünün düşüncə süzgecindən keçirərək məqalələrinin birinə başlıq kimi verməyi də unutmamışdır. B.Vahabzadə yazır ki, "Yunusun "Salam olsun" şeiri şairin ölümündən qorxmadığını, özündən sonar bu həyatda qalanlar üçün xeyir əməllər qoyduğunu, poeziyasının insanlığa etdiyini hər sətrində görürük. Bu yolun insanlıq yolu olduğunu göstərən Yunus ölümündən 700 ilə yaxın bir müddət keçsə də, insanların qəlbində əbədi yaşayır. Budur onu Türk xalqına, bütün insanlığa sevdiren" (Vahabzadə 2009: 78).

XIII əsrdə Anadolu ərazisində xüsusi hörmət qazanan çox sayda Xorasandan, Təbrizdən, Əfqanıstandan, Bəlxdən, Türküstandan gələn təriqət əhli var idi. Onlar öz təriqət görüşlərini yaymaq üçün insanların sıx yerləşdiyi yerlərə gedib onlarla yaxından təməs qurduqdan sonar oralarda məskunlaşdılar. Təbii ki, onlar həmin ərazilərdə olan tanınmış hörmətli şəxslərlə də əlaqə yaradırdılar, çünki bu əlaqə onlara həyata keçirmək istədikləri işləri yerinə yetirməkdə böyük rol oynayırdı. Gəlmə şeyxlər yerli hörmətli şəxslərin nüfuzundan istifadə edərək öz ətraflarına çoxlu insanları toplaya bilirdilər. Belə şəxslərin bəzilərinin adını Yunus Əmrə divanında məhəbbətlə yad edir. Onu da deyə bilərik ki, divanda adı çəkilən bu şəxslərin bəziləri ilə Yunus Əmrə ola bilsin ki, görüşməmiş sadəcə olaraq onlarla qiyabi tanış olmuş, amma bəziləri ilə görüşməsi mümkün idi. Görüşməsi mümkün olan şəxslərdən biri Mövlana Cəlaləddin Rumu idi. Bu Türk övliyasının adına Yunus Divanında müxtəlif yerlərdə rast gəlirik. Təbii ki, o, Mövlana ilə görüşüb. Biz bunu şairin Divanında Mövlananın adı keçən beytlərində də görürük. Bu iki şairin görüşməsi Mövlananın qoca vaxtına təsadüf edir. Əgər Mövlana 1273-cü ildə vəfat edibsə, o zamanlar Yunus Əmrənin 34-35 yaş olardı. Yunusla Mövlananın elm, təhsil mərkəzi olan şəhərdə görüşməsi yəqin ki, Yunusun təhsili ilə bağlı olmuşdur. Belə güman oluna bilər ki, o dövürdə gənc Yunus təhsilini davam etdirmək üçün Konyaya getmiş və orada Mövlana ilə görüşmüşdür. Gənc Yunus Mövlananın kəramət dolu xeyirxah nəzərlərinin həmişə onunla olduğunu, onu qoruduğunu dilə gətirməklə ona sayğılar duyduğunu deyir. Yunus Əmrə həm də Mövlananın "görüklü" nəzərinin onu qoruduğunu, çətin işlərini asan etdiyi dilə gətirir. Şair bir beytində deyir: Mövlana söhbətində saz ilə işrət oldu.

Arif mənaya daldı çün belədir fəriştə (Mustafa, 2021: 66).

Bu beytdən görürük ki, Yunus və Mövlana əlaqələri çox isti və yaxın olmuşdur, çünki Yunus özünü Mövlananın söhbət məclisində olduğunu və burada ariflərin mənalar ələminə daldığını deyir. Ariflik məqamına çatan şair artıq Mövlana söhbətlərinin iştirakçısı olduğunu söyləyir.

Yunusun Mövlanaya olan sevgisi Mövləvilərin də nəzərindən qaçmamışdır. Mövləvilər Yunus ilahilərinə məhəbbətlə yanaşmış, həmişə Yunus ilahilərini oxumuş və onu sevgi ilə yad eymişlər. Yunus divanında adı keçən şəxslərdən biri də Hacı Bəktaş Velidir. İren Melikoff yazır: "XY əsrin sonlarındakı dastan ənənələrinin toplusu olan "Saltuknamə" ilə təsdiqlənən "Vilayətnamə"yə görə, Hacı Bəktaşın Yunus Əmrənin mürsidi Tapdıq Əmrə ilə münasibəti var idi, amma Yunus Əmrəyə baxsanız, Tapdıq Əmrə Sarı Saltuk kimi Barak babanın mürsididir:

Yunusa Tapdıqdan oldu, həm Barakdan Saltuka,

Bu nəsim şün çuş qıldı, mən necə pünhan olam.

"Vilayətnamə"yə görə bütün bu mənəvi mürsidlər Hacı Bəktaşın mürsididir" (Məlikov, 2013: 49).

Nəticə

Beləliklə aydın olur ki, XIII yüzilliyin böyük mütəsəvvüf şairi-övlisi Yunus Əmrə şeiri, bütövlükdə Divanı əsrlər keçsə də, sevilərək oxunur, onun poetik dünyası özündən sonra yaşayb-yaradan şairər üçün bir örnək, bir məktəb olmuşdur. Şairin yaradıcılığı daima tədqiq edilir, araşdırılır. Bu görkəmli mütəfəkkirin yaradıcılığına dünya miqyasında olan böyük maraq göstərir ki, Yunus Əmrə yaradıcılığı tükənməz bir xəzinədir.

Ədəbiyyat

1. Mustafa, T. (2020). Yunus Əmrə Divanı. İstanbul: H. Nəşrlər, 631 s.
2. Gölpınarlı, A. (1965). Yunus Əmrə Divan və Risaletün Nüşiyyə. İstanbul: Əskişəhər Turizm və Tanıtma Dərnəyi Nəşri, 306 s.
3. Hacıyev, T. (1991). Yunus Əmrə və türkcəmiz. Bakı: "Ulduz" jurnalı. № 6.
4. Mustafa, T. (2021). Yunus Əmrə Divan. İstanbul: H. Nəşrlər, 906 s.
5. Gölpınarlı, A. (2011). Yunus Əmrə. Onun həyatı və bütün şeirləri İstanbul: Türkiyə Bankası Kültür Yayınları, 522 s.
6. Nemətoğlu, M. (1992). Azərbaycanda Tapdıq Baba və Yunus Əmrə qəbirləri. Ədəbiyyat qəzeti, 21 yanvar.
7. Mustafa, T. (2021). Yunus Əmrə Divanı. İstanbul: H. Nəşri, 906 s.
8. Nemətoğlu, M. (2010). Azərbaycanda pirlər. Bakı: 158 s.
9. Vahabzadə, B. (2014). Yunus Əmrə, Bakı: Elm və təhsil, 584 s.
10. Vahabzadə, B. (2009). "Salam olsun". Seçilmiş əsəri, 12 cildə, 10 c. Bakı: Elm, 833 s.
11. Mustafa, T. (2021). Yunus Əmrə Divanı. İstanbul: H. Nəşrləri, 906 s.
12. Məlikov, İ. (2013). Yunus Əmrə və Hacı Bəktəş. Bakı: Elm və təhsil, 427 s.

Göndərilib: 21.08.2023

Qəbul edilib: 26.09.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/20-24>

Tənzilə Qasımova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univerisitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci
magistrant
qasimovatanzila@gmail.com

AKTUAL ÜZVLƏNMƏDƏ SÖZ SIRASI

Xülasə

Məqalədə aktual üzvlənmənin müəyyənlişməsində söz sırasının vacibliyi nəzərdən keçirilir. Söz sırası dili, nitqi təşkil edən sözlərin müəyyən bir qanuna uyğunluq əsasında düzülməsidir ki, bu qanuna uyğunluq dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Söz sırası dilin qrammatik normalarının əsas göstəricilərindən biridir. Azərbaycan dilində söz sırasının müxtəlif funksiyaları var. Bu funksiyalarvaktual və qrammatik üzvlənmədə müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

Açar sözlər: söz sırası, sözün kommunikativ funksiyası, aktual üzvlənmə, tema, rema

Tanzila Gasimova

Azerbaijan State Pedagogical College under
Azerbaijan State Pedagogical University
master student
qasimovatanzila@gmail.com

Word order in actual membership

Abstract

The article examines the importance of word order in determining actual membership. Word order is the arrangement of the words that make up the speech according to a certain law, which is formed based on the internal laws of the language. Word order is one of the main indicators of the grammatical norms of the language. In the Azerbaijani language, the word order has different functions. These functions are manifested in different ways in actual and grammatical organization.

Keywords: word order, communicative function of the word, actual membership, theme, rheme

Giriş

Azərbaycan dilində söz sırasının üç əsas funksiyası vardır: kommunikativ üslub, qramatik.

Cümlənin kommunikativ xarakterinin müəyyənlişdirilməsində söz sırası mühim rol oynayır. Kommunikativ xarakter dedikdə cümlədən hansı məqsədlə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Beləki cümlənin bir qismində danışan müəyyən bir əşya və hadisə haqqında məlumat verir, bir qismində hər hansı əşya, hadisə haqqında məlumat almaq istəyir, digər qismində öz əmr,xahiş və arzusunu, yaxud da hiss həyəcan və emosiyalarını ifadə edir. Sadalanan bu kommunikkativ məqsədlər söz sırası vasitəsilə əks olunur. Azərbaycan dilində sözlər məhz kommunikativ yükündən asılı olaraq cümlədə müəyyən mövqe tutur. H.Həsənov söz sırasını bütün sintaktik vahidlərin vacib xüsusiyyəti hesab edərək yazır: dilin informasiya vericilik funksiyası daşması üçün söz sırasının formalaşmasında ən başlıca vəzifə nitq fəaliyyətinin üzərinə düşür. Nitq fəaliyyəti nəticəsində cümlə üzvlərinin özünə məxsus sıra qaydası yaranır” (Həsənov, 1999: 110).

Söz sırası həm də üslubi funksiya daşıyır ki, bu bədii ifadə vasitəsi olan inversiyada özünü əks etdirir. N.Abdullayev söz sırasının üslubi funksiyası haqqında yazır:” Cümlədə üzvlərin yer dəyişməsi bütün hallarda müəyyən sözün daha çox nəzərə çatdırılması tələbindən irəli gəlir ki, bu

da nitqdə ifadəliliyi artırır, emosionallığı gücləndirir, məntiqi vurğunu nəzərə çəpdirir, nəticədə uslubi effekt yaranır” (Abdullayev, 2013: 187).

Söz sırasının qrammatik funksiyası dili təşkil edən komponentlər arasındakı qrammatik münasibətləri əks etdirir. Cümləni təşkil edən sözlərin arasında olan sintaktik əlaqə sözlərin cümlədəki təşkil mövqeyini-söz sırasındakı yerini müəyyən edir.

Dildə qrammatik üzvlənmə ilə yanaşı, aktual üzvlənmə də mövcuddur. Yəni cümlələr qrammatik üzvlərə parçalandığı kimi aktual üzvlər də parçalanır. Hər iki üzvlənmə dilin sintaktik qatına aiddir. Qrammatik üzvlənmə potensial sintaksislə, aktual üzvlənmə isə aktual sintaksislə bağlıdır.

Dilçilikdə qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə daima qarşı-qarşıya qoyulur və fərqləndirilir. Cümlənin bu iki cür üzvlənməsini eyniləşdirmək və ya bir-birindən tam təcrid etmək olmaz. Q.Kazımov aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənməni fərqləndirərkən yazmışdır: Qrammatik üzvlənmədə cümlə tərkib elementlərinə görə təhlil edilir və onun beş üzvü göstərilir (mübtədə, xəbərlik, tamamlıq, təyin, zərflik). Aktual üzvlənmədə isə cümlə tərkib elementlərinin söyləminə daxil edilməsi məqsədinə görə bölünür və iki üzvə ayrılır (tema, rema)” (Kazımov, 2007: 5). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik üzvlənmədə forma, aktual üzvlənmədə işə semantika əsas götürülür.

Aktual üzvlənmədə iki üzv müəyyənləşdirilir: tema və rema. Tema və rema cümlədəki məlumatın ifadəsində oynadığı rola, məna yükünə, intonasiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Yeni məlumat vermək baxımından tema passiv, rema isə aktivdir. Tema cümlənin ən az məlumat yükünə malik olan yeni məlumat vermək üçün yardımçı vasitə kimi istifadə olunur. Rema isə cümlənin əsas məlumat yükünü daşıyan hissəsidir. Aktual üzvlənmə kommunikativ xarakterlidir. Bu haqda Ə.Abdullayev yazır: “Məhz danışan üçün bu cür üzvlənmə (aktual üzvlənmə) zəruri və əhəmiyyətlidir. Çünki danışan şəxs konkret şəraitdə əlaqədar müxtəlif kommunikativ məqsəd güdə bilər. Buna görə də eyni sintaktik tərkibə malik olan cümlənin aktual üzvlənməsi müxtəlif ola bilər. Aktual üzvlənmə qrammatik baxımdan üzvlənmədir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tema və rema cümlənin məntiqi semantik karkasıdır” (Abdullayev, 2011: 36).

Qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə bir-biri ilə müəyyən dərəcədə bağlıdırlar. Aktual üzvlənmə demək olar ki, qrammatik üzvlənmə əsasında formalaşır. Yəni hər hansı bir qrammatik cümlə üzvü və ya cümlə üzvləri aktual üzvlərdən birini temanı, ya da remanı təmsil edir. Bəzən aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə üst-üstə düşə bilər. Bu zaman mübtədə zonası temaya, xəbər zonası isə remaya uyğun gəlir. Ancaq buradan belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, xəbər həmişə remanı, mübtədə isə temanı təmsil etməlidir. Aktual üzvlənmə kommunikativ xarakter daşdığı üçün danışanın kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq hər hansı bir cümlə üzvü və ya cümlə üzvləri aktuallaşaraq cümlənin reması ola bilər. Bu baxımdan danışanın kommunikativ məqsədindən asılı olaraq mübtədə qütbü remanı, xəbər qütbü isə temanı təmsil edə bilər. A.Əsədov cümlə üzvlərinin aktual üzvlənmədə tutduğu mövqe haqqında yazır: Cümlə üzvlərinin əşyavi mənası ilə onun kommunikativ qüvvəsi arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində hər bir cümlə üzvü həm tema, həm də rema ola bilər” (Əsədov, 1992: 3).

Tema və remanı fərqləndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən, üsullardan istifadə olunur. F.Əlizadə aktual üzvləri müəyyənləşdirmək üçün əsas vasitə kimi cümləyə sual verməyi göstərir:” Həmin sual cümləyə verilir. Sual verilən cümlədəki informasiyanın bir qismi temaya, bilavasitə suala cavab verən informasiya hissəsi isə remaya aiddir” (Əlizadə, 1998: 12).

İntonasiya aktual üzvlənmənin aparıcı göstəricisidir. Belə ki, aktual üzvlənmə bilavasitə intonasiyadan asılıdır. İntonasiyanın rolu barəsində B.Xəlilovun fikri belədir:” İntonasiyanın cümlələrdə yaratdığı emosional münasibətləri digər formal qrammatik vasitələr yarada bilməz” (Xəlilov, 2017: 77). Məhz intonasiya vasitəsi ilə cümlə aktual üzvlərə parçalanır. Aktual üzvlərin-tema və remanın intonasiyaları fərqlidir. Tema daha yüksək tonla deyilir, rema da isə ton aşağı düşür. Aktual üzvlərin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayan vasitələrdən biri də məntiqi vurğudur. Məntiqi vurğu cümlədə əsas məna ifadə edən hissəni nəzərə çəpdirir ki, bu hissə

cümlənin reması olur. Məntiqi vurğu qəbul etmiş cümlə üzvü ya təklikdə, ya da bağlı olduğu üzvlərlə birlikdə cümlənin reması olur.

Qeyd edildiyi kimi aktual üzvlənmədə əsas göstəricilərdən biri də söz sırasıdır. Yazılı dildə aktual üzvlərin sırası sabitdir. Belə ki, cümlədə əvvəl tema, sonra isə rema verilir. Aktual üzvlərin sıralanması kontekstə daxil olan cümlələrin əlaqələnməsinə də təsir göstərir". Mətdə əlaqə vasitəsi rolu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentinin arasında işlənir" (Abdullayev, 1998: 239).

Danışq dilində isə aktual üzvlənmənin başlıca amili intonesiyadır. İntonasiya kommunikativ xarakter daşdığı üçün danışanın kommunikativ məqsədindən asılı olaraq aktual üzvlərin sırası pozula bilər.

Danışan cümlədə ifadə olunan məlumatı daha tez çatdırmaq üçün cümlənin əvvəlinə gətirərək aktual üzvlərin sırasını pozur. Danışq dilində aktual üzvlərin sırasını F.Əlizadəyə istinadən söyləmə tipləri üzərində nəzərdən keçirək. Qrammatik cümlə üzvlərinin aktual üzvlənmə komponentlərinə daxil olmasına görə altı söyləmə fərqləndirilmişdir və bu söyləmə tiplərində tema rema sıralanması fərqlidir.

I söyləmə tipində cümlə bütünlükdə remanı təmsil edilyi üçün burada tema rema sıralanmasından danışmaq olmaz.

II söyləmə tipində isə zaman və ya yer zərfliyi, ya da ikisi birlikdə tema, cümlənin qalan üzvləri isə rema olur. Yazılı dil normalarına uyğun olan söz sırasında tema-zaman və ya yer zərfliyi əvvəl, sonra rema gəlir. Danışq dilində bu sıraları pozularaq rema əvvəl keçir.

Öyrətimi və uşaqlarımı da götürüb Ağdaşdan Bakıya köçmüşəm bir ay bundan qabaq (C.Məmmədquluzadə).

Qışqırıqları göyə qalxmışdı bu gecə. (C.Məmmədquluzadə)

Uşaq iyirmi doqquz yaşa qədəm qoyub bu günlərdə. (G.Hüseynoğlu).

Bu cümlələrdə zaman zərfliyi ilə ifadə olunmuş tema remadan sonraya keçmişdir. Eyni zamanda bu cümlədə zaman zərfliləri xəbərdən sonra gələrək qrammatik cümlə üzvlərinin də sabit sırasını pozmuşdur.

Xudayar bəy oturmuşdu yuxarı başda (C.Məmmədquluzadə).

Temasında mübtədə və ya tamamlıq, remasında isə xəbər qrupu təşkil olunan III söyləmə tipində də aktual üzvlərin sırası danışq dilində pozularaq rema temadan əvvələ keçir.

Qapqara qaralmışdı yazıq. (G.Hüseynoğlu)

Qışqıra-qışqıra qaldı fağır. (G.Hüseynoğlu)

Sapsarıydı rəngi yazığı. (İ.Hüseynov)

Özünü Cəbiyə borclu hesab eyləyirdi Həsən. (G.Hüseynoğlu)

Burada mübtədədan ibarət temalar remadan sonra gəlmişdir. Qrammatik üzvlənmə baxımından xəbər zonası ilə mübtədə imersiya olunmuşdur.

Növbə yetişdi mollaya. (C.Məmmədquluzadə)

Lap axıra isbat qaldı öz adamları ilə. (G.Hüseynoğlu)

Almaların birini verdim dilənçi uşağa. (C.Məmmədquluzadə)

Bu cümlədə tamamlıqla təmsil olunmuş tema sonda, müxtəlif cümlə üzvlərindən ibarət rema isə əvvəldə verilmişdir. Qrammatik cümlə üzvlərinin sırasını vasitəli tamamlıq IV tipində temaya tamamlıq, zaman və ya yer zərfliyi, ya da mübtədə zaman və ya yer zərfliyi, remaya isə qalan cümlə üzvləri daxil olur. V Söyləmə tipində məntiqi vurğu mühim rol oynayır. Belə ki, burda məntiqi vurğu altına düşən cümlə üzvü rema, qalan üzvlər isə tema olur.

Əhməd bəy özü üçüncü gün gəlir Mahmud bəyin evinə. (Ə.Haqverdiyev)

Bu cümlədə mübtədə cümlənin remasıdır və temadan əvvəl işlənib. Yer zərfliyi isə xəbərdən sonra gələrək qrammatik üzvlərin sırasını pozmuşdur.

Hər şeyi qoyun bir tərəfə. (İ.Əfəndiyev)

Beş uşağa çatışmırdı qazancı ananın. (G.Hüseynoğlu)

Bir əsgərə qurban olsun mənim kiminin yüzü. (İ.Hüseynoğlu)

Bu cümlənin hamısında cümlənin əvvəlində gələn rema tamamlıqla ifadə olunub. Qrammatik üzvlərin sırası isə müxtəlif formalarda pozulub.

Belə ki birinci cümlədə zaman zərfliyi, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə mübtədə xəbərdən sonra işlənmişdir. VI söyləm tipində xəbər cümlənin reması, yerdə qalqan cümlə üzvləri isə tema olur.

Qibtə eləyirəm sizə. (S.Qədirzadə)

Allah kəssin qulluq adımın işini. (Ə.Haqverdiyev)

Bu cümlələrdə həm aktual üzvlərin, həm də qrammatik üzvlərin sırası pozulub. Aktual üzvlənmədə əvvəl rema, sonra tema, qrammatik üzvlənmədə isə əvvəl xəbər, sonra isə mübtədə gəlir. Danışq dilində aktual üzvlərin sıralanmasının mürəkkəb formalarına da təsadüf edilir. Aktual üzvlənmənin mürəkkəb formaları dedikdə tema-rema-tema, rema-tema-rema formaları nəzədə tutulur. Belə sralanmda rema-temanın tərəfini formasına və ya əksinə tema remanın komponentləri arasına daxil olur.

Dürriyə ilə müqayisədə çox eybəcər göründü əmi qızım. (G.Hüseynoğlu)

Yaxası yaman keçdi qızların əlinə. (G.Hüseynoğlu)

Hər iki cümlədə aktual üzvlərin sırası belədir: tema-rema-tema. Hər iki cümlədə də tərz-i-hərəkət zərfliyi xəbərlə birlikdə remadır və temanın tərəfləri arasına daxil olub. Qrammatik üzvlərin baxımından tamamlıq xəbərdən sonra gələn bu cümlədə cümlə üzvlərinin sırasını pozmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, danışq dilində aktual üzvlənmənin rema-tema-rema sıralanmasına rast gəlmək olur:

Nəfsi var bu mahnıda üç dühanın. (G.Hüseynoğlu)

O göndərib sizi mənim üstümə. (Elçin)

Bu cümlələrdə aktual üzvlərin sırası belədir: rema-tema-rema. Birinci cümlədə tərəfləri tərs distant yerləşmiş üçüncü növ təyin söz birləşməsi var sözü ilə ifadə olunmuş xəbər remanı təmsil edir və bu remanın tərəfləri arasına tamamlıq və ona aid olan təyindən ibarət tema daxil olmuşdur. Üçüncü cümlədə birinci rema mübtədə və xəbərdən, ikinci rema isə yer zərfliyindən ibarətdir və tamamlıqla təmsil olunmuş tema bu remaların arasında işlənmişdir. Qrammatik üzvlərin sırasını isə tamamlıq və zərflilik xəbərdən sonra gələrək pozmuşdur.

Danışq dilində aktual üzvlənmədən diqqəti cəlb edən faktorlardan biri də mürəkkəb cümlə üzvlərinin tərəflərindən birinin temaya, birinin isə remaya daxil olmasıdır.

Arvadı çox kifirdi onun. (G.Hüseynoğlu)

Çox təmiz, gül kimi ürəyi vardı Qərənfilin. (G.Hüseynoğlu)

Yiyəsi ölmüşdü Söyüdlü arxın. (İ.Əfəndiyev)

Bu cümlələrdə mübtədanın ifadə vasitəsi olan üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri tərs distant yerləşib və mürəkkəb mübtədanın birinci tərəfi temanı təmsil edir, ikinci tərəfi isə remaya daxil olub.

Nəticə

Qrammatik üzvlərin cümlədə söz sırasında tutduğu mövqe aktuai üzvlərin sıralanmasına da təsir göstərir. Belə ki, qrammatik üzvlənmədə söz sırası pozulduqda aktual üzvlənmədə də sıralanma pozulur. Bu hala daha çox danışq dilində rast gəlinir. Danışq dilində aktual üzvlənmənin başlıca amili kommunikativ xarakter daşıyan intonasiya olduğu üçün danışanın məqsədindən asılı olaraq tema rema sıralanması pozularaq fikrin çıxış nöqtəsi olan tema fikrin nüvəsini təşkil edən remadan sonraya keçir. Aktual üzvlənmədə tema-rema sıralaması adi, düzgün sıralanma, remadan temaya doğru sıralanma isə normadan kənar, doğru olmayan sıralanmadır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, H. (1999). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Elm, 230 s.
2. Abdullayev, N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 277 s.
3. Kazımov, Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 210 s.
4. Abdullayev, Ə. (2011). Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, 272 s.
5. Əsədov, A. (1992). Azərbaycan və İngilis dillərində mübtədanın rema kimi işlənməsinin müqayisəli tipoloji tədqiqi. Bakı: Nurlan, 168 s.

6. Əlizadə, F. (1998). Aktual üzvlənmə. Bakı: Metodiki vəsait, 125 s.
7. Xəlilov, R. (1970). Azərbaycan bədii dilin üslubiyyəti. Bakı: Maarif, 350 s.
8. Abdullayev, K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı: Maarif, 239 s.
9. Ağayeva, F. (1987). Azərbaycan danışığı dili. Bakı: Maarif, 192 s.

Göndərilib: 07.09.2023

Qəbul edilib: 16.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/25-29>

Nurlana Əliyeva
AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
aliyevanurlana71@gmail.com

QRİQORIAN KİLSƏSİNİN XARAKTERİ VƏ ERMƏNİLƏRİN HƏYATINDA ROLU

Xülasə

Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları 2 əsrdən çoxdur ki davam etməkdədir. Kütləvi şəkildə XIX əsrdə Qafqaza köçürülən ermənilər Azərbaycanın tarixi İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində yerləşdirilmişlər. Bu məqsədli olmuşdur. Məqsəd Azərbaycanla Osmanlı imperiyası arasında xristian bölgəsi formalaşdırmaq, türkləri bir-birinə bağlayan qardaşlıq bağlarını qoparmaq idi. Bu cür bir bölgənin yaradılması XIX-XX əsrlərdə dünya ağılığı uğrunda mübarizə aparən demək olar ki, bütün imperiyaların, xüsusən çar Rusiyası və Böyük Britaniyanın maraqlarına uyğun gəlirdi. Bu baxımdan ermənilərin və XX əsrin əvvəllərindən etibarən tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində yaradılmış saxta Ermənistan dövlətinin Naxçıvan iddialarını heç də təsadüfi hesab etmək olmaz. Belə ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülmələrindən sonra İrəvan və ətraf bölgələrin etnik tərkibini ciddi şəkildə dəyişdirməyə və bu bölgələri XX əsrin əvvəllərində erməni dövlətinin ərazisinə çevirməyinə, Qarabağın dağlıq hissəsində kompakt rayonlar formalaşdırmalarına, alban irsini mənimsəyib erməni irsi kimi təqdim etmələrinə baxmayaraq Naxçıvanda buna tam nail ola bilməmişdilər. Naxçıvan həm XIX əsrdə, həm XX əsrin əvvəllərində, həm sovet hakimiyyəti illərində erməniləşdirməyə və Ermənistana ciddi şəkildə müqavimət göstərməyi bacarmış, tarixi türk yurdu kimi qalmışdı.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Naxçıvan, Qriqoriyan kilsəsi, erməni iddiaları

Nurlana Aliyeva
Institute of History,
Ethnography and Archaeology of Nakhchivan branch of ANAS
aliyevanurlana71@gmail.com

The character of the Gregorian Church and its role in the life of armenians

Abstract

The territorial claims of Armenians against Azerbaijan have been going on for more than two centuries. Armenians who were moved to the Caucasus in the 19th century were settled in the historical regions of Azerbaijan, Iravan, Karabakh and Nakhchivan. This was on purpose. The goal was to form a Christian region between Azerbaijan and the Ottoman Empire, to break the bonds of brotherhood that bind the Turks together. The creation of such a region was in the interests of almost all empires that fought for world domination in the 19th and 20th centuries, especially Tsarist Russia and Great Britain. From this point of view, the fake Nakhchivan claims of Armenian state, which was created in the territories of historical Western Azerbaijan since the beginning of the 20th century, cannot be considered accidental. So, despite the fact that after the Armenians were moved to the South Caucasus, they seriously changed the ethnic composition of Yerevan and the surrounding regions and turned these regions into the territory of the Armenian state at the beginning of the 20th century, formed regions, adopted the Albanian heritage and presented it as Armenian heritage, they were not able to achieve this in Nakhchivan. Nakhchivan was able to resist Armenianization and Armenia seriously both in the 19th and early 20th centuries, and during the years of Soviet rule, and remained a historical Turkish homeland.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Nakhchivan, Gregorian Church, armenian's claims

Giriş

Hayların özlərinin olduğunu iddia etdikləri Qriqorian kilsəsinin tarixi də, xarakteri də kifayət qədər qarışıqdır. İlk növbədə ona görə ki, indi özlərini hay adlandıran ermənilərin “ermən”lərin etnik və dini irsini necə mənimsədikləri və Müqəddəs Qriqorinin yaratdığı ənənələri necə dəyişməsinin özü dərin tədqiqatların mövzusu olmalıdır. Bu dəyişiklikləri müşahidə etmək elə də çətin deyildir. Rəsmi kilsə ənənəsinə görə isə, ermənilər arasında xristianlığın həvarilər Varfolomey və Faddey tərəfindən yayılmasına inanılır (1). Ənənəvi olaraq Alban Həvari Kilsəsinin katolikoslarından biri olaraq qəbul edilən, Parfiya mənşəli din xadimi Qriqoris və ya Qriqorinin türk-ermənləri xristianlaşdırmasından sonra onların hakim olduqları bölgəyə gəlmiş olan haylar da Qriqorinin kilsəsinə qoşulmuş, tədrisən kilsənin mahiyyətini dəyişdirməyə çalışmışlar. Nəticədə hay xarakterinə uyğun olaraq bölücü mövqedən çıxış edən kilsə xadimləri Kapadokiyada kilsənin tədrisən vahid xristian kilsəsinin qaydalarından uzaqlaşmasına, səhih xristianlığın içərisinə xurafatın və bidətlərin daxil edilməsi nəticəsində yeni bir separatçı kilsənin formalaşmasına nail olmuşlar. Akademik İsmayıl Hacıyev bu barədə yazır:

“Xristianlığı qəbul etdikdən sonra vahid xristian kilsəsindən üz döndərən ermənilər təriqətçi monofizitlərin tərəfinə keçdilər. Onlar özlərinin əlahiddə qriqoryan kilsəsini yaratdılar. Qriqoryan kilsəsi dövlətin olmadığı şəraitdə erməni icmalarının təkə dini deyil, eyni zamanda siyasi himayəçisi funksiyasını da öz üzərinə götürdü. Ermənilər qriqoryan kilsəsinin rəhbərliyi ilə güclü xarici qüvvəyə sığınmaq yolunu tutdular” (Hacıyev, 2012: 40).

Əvvəllər ibadətlərdə Süryani əlifbası ilə yazılmış dini mətnlərindən istifadə edən Qriqorian kilsəsinin din xadimləri V əsrdə Mesrop Maştosun simasında daha böyük saxtakarlıqlar etmək üçün V əsrdə yeni bir əlifbanı kəşf etmişlər. Qriqorian kilsəsinin Qafqaza ayaq açması XV əsrin ortalarında baş vermişdir. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Cahanşahın icazəsi ilə Qriqorian kilsəsinin mərkəzi Üçkilsəyə - indiki Eçmiədzinə köçürülmüşdü. Azərbaycan tarixçisi Tofiq Nəcəfli bu barədə qeyd edir ki, *“1441-ci ildə Cahanşah erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyanın Sis şəhərindən İrəvan yaxınlığındakı Eçmiədzin (Üçkilsə) monastırına köçürülməsinə icazə verib. Bununla Cənubi Qafqazda qriqorianlığı yayan erməni missionerləri üçün əlverişli şərait yarandı. Qaraqoyunlu hökmdarı erməni katolikoslarının sərbəst fəaliyyəti üçün imkan yaratdılar. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanın Çuxursəd diyarında yerləşən Üçkilsə bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrildi”* (Nəcəfli, 2021).

Erməni kilsəsinin Cənubi Qafqazda mövqelərinin əsaslı şəkildə möhkəmlənməsi isə XIX əsrdə regionun çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra baş vermişdi. Gülüstan, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin imzalanmasından sonra İrandan və Şərqi Anadoludan ermənilərin bölgəyə kütləvi köçürülməsi kilsənin dayaqlarını möhkəmlətməmiş, ermənilərin gəlişinə qədər regionun aborigen xristian qrupları olan albanların və qıpçaqların üzərində ermənilərin təsirləri siyasi yollarla gücləndirilmişdir. 1836-cı ildə *“Rusiyanın erməni kilsəsinin idarəedilməsi haqqında Əsasnamə”* qəbul edilmişdi. Əsasnamə erməni ruhanilərinin siyasi hüquqları artırılmışdı. İlk baxışdan onların dövlət işlərinə qarışması qadağan edilsə də, digər xristian kilsələri – o cümlədən alban kilsəsi üzərində Erməni Qriqorian kilsəsinə böyük üstünlüklər verilmişdi. Əsasnaməyə əsasən, Qarabağdakı alban katolikosluğu ləğv edilmiş və o, mərkəzi Eçmiədzində yerləşən Qriqorian kilsəsinin bir yeparxiyasına çevrilmişdi (Hacıyev, 2012: 32). Ermənilərin Qarabağ katolikosluğunun müstəqilliyinə son qoymaları mahiyyət etibarilə dəhşətli bir hadisə və kilsənin etnik assimilyasiya prosesini həyata keçirməsində birbaşa iştirakı idi. Erməni kilsəsi bu dövrdən etibarən təkə əsassız erməni iddialarına müqəddəslik donu geydirməklə məşğul olmur, həmçinin əvvəllər etnik baxımdan erməni olmayan Cənubi Qafqazın xristian qruplarında ermənilik hisslərinin oyadılması yönündə iş aparırdı. Bu mənada tədqiqatçı Z.Əliyev haqlı olaraq yazır ki, XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda kilsə məktəblərində uşaqlarda ermənilik hissləri oyadılır, onları başqa xalqlara nifrət ruhunda təbiiyələndirir, erməni xalqının saxta keçmiş, tarixi, coğrafiyası haqqında yalançı məlumatlar onların şüurlarına yeridilirdi (Əliyev, 2022: 98). XX əsrin əvvəllərində təkə Cənubi Qafqazdan deyil, Osmanlı İmperiyasının ərazisində yaşayan Erməni Kilsəsinin xadimləri də iş aparır, erməni məsələsində Rusiyanın dəstəyini almaq üçün çara müraciətlər ünvanlayırdılar. Məsələn, 1912-ci ildə V Gevorq çar

Rusiyasına ermənilərə kömək etməsi, erməni məsələsinin həllində onlara dəstək verilməsi üçün müraciət etmişdi (Chichkin, 2013: 89).

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Azərbaycan əraziləri hesabına erməni dövlətinin yaradılmasından sonra kilsə ilə erməni dövləti birgə fəaliyyət göstərmiş, kilsə əsassız erməni iddialarının dini-ideoloji bazasının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Ermənistan Respublikasının yaranması ilə (1918-1920) Erməni Apostol Kilsəsi onun hökumətini dəstəkləmiş və erməni dövlətçiliyinin formalaşmasına töhfə vermişdir.

1920-ci ildə Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə erməni kilsəsi Sovet dövlətinə qarşı loyallıq mövqeyi tutdu. 1922-ci ildə Erməni Apostol Kilsəsinin əmlakının milliləşdirilməsi haqqında fərman verildi. 1928-ci ildən Ermənistanda din əleyhinə fəal təbliğatın aparıldığı dövrdə erməni kilsəsinin özündə islahatların aparılması ilə bağlı mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər baş verdi. Qriqorian kilsəsi sovet hakimiyyətinə qarşı kilsə xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. Məqsəd özünün nə qədər faydalı olduğunu sübut etmək və bunun hesabına Sovet rəhbərliyindən daha çox güzəştlər əldə etməkdən ibarət idi. Nəticədə Sovet xüsusi xidmət orqanları da xaricdəki erməni kilsə xadimlərindən kəşfiyyat vasitəsi kimi istifadə etməyə başladılar.

II Dünya müharibəsinin başlaması və SSRİ-nin bu müharibəyə qoşulmasından sonra erməni kilsəsi ölkənin və ermənilərin müdafiəsi üçün maddi yardımların yığılmasını təşkil etməyə başladı. Eçmiədzin taxtının keşişi arxiyepiskop Qevorq Çorekçyan 1944-cü ildə kilsənin topladığı ianələr hesabına yaradılmış "Sasunlu David" tank kolonnasını Qırmızı Orduya təhvil vermişdi.

İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda SSRİ-də dinə münasibətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədar dövlət orqanlarının icazəsi ilə Ermənistanda ilk dəfə olaraq Erməni Apostol Kilsəsinin Milli Kilsə Şurası keçirildi. Dünyadakı erməni yeparxiyaları VI Gevorqu (1945-1954) bütün ermənilərin katolikosu seçdi. Müharibədən sonra başlayan ermənilərin SSRİ-yə kütləvi surətdə köçürülməsi prosesində Kilsənin dövlətə təsirləri əhəmiyyətli rol oynadı. Qriqorian kilsəsinin din xadimləri ən müxtəlif vasitələrlə sovetlərin hakimiyyət orqanlarına təsir göstərirdilər. Onlar gələn ermənilərin din azadlığının təmin olunması üçün kilsənin fəaliyyətinin genişləndirilməli olduğunu əsaslandırırtdılar. 1955-ci ildə bütün ermənilərin katolikosu və patriarxı seçilmiş Katolikos I Vazgenin (1955-1994) fəaliyyəti bu baxımdan xüsusən fəal olmuşdu. Əslində Vazgen kilsə ilə Sovet xüsusi xidmət orqanları arasında ikili rol oynayan bir casus idi. Qriqorian kilsəsi onu özünün Sovet hakimiyyəti orqanları arasındakı xüsusi gizli nümayəndəsi, Sovet KQB-si isə onu kilsədəki gizli casusu hesab edirdi. Bu amil onun həm Ermənistanın özündə, həm də diaspora erməniləri arasında nüfuzunun süni şəkildə yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Sovet xüsusi xidmət orqanları xarici ölkələrdəki ermənilərə təsir göstərmək üçün I Vagendən istifadə edirdi. SSRİ-də yenidənqurmanın başlanması ilə kilsənin rolu artdı. Ermənilərin əsassız iddialarının təbliğatçılarından biri məhz kilsə oldu. Bu illərdə kilsə Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı müxtəlif çağırışlar edirdi.

Bütün ermənilərin katolikosu, əvvəllər Kilikiya katolikosu olmuş I Karekin (1995-1999) dindarların sıralarını birləşdirmək və erməni apostol kilsəsinin həm erməni xalqı, həm də xalqlararası nüfuzunu artırmaq üçün çox şey göstərirdi. 1997-ci ildə Ermənistanda tətbiq edilən yeni inzibati bölgüyə uyğun olaraq, Ermənistanda mərzlərin sərhədləri ilə üst-üstə düşən 8 yeparxiya yaradılmışdı.

Erməni kilsəsinin funksional strukturu ilk növbədə erməni kilsəsinin əsrlər boyu formalaşmış qanunlarına və formalaşmış ənənələrinə əsaslanır. Erməni kilsəsinin idarəçiliyinin ən mühüm cəhətlərindən biri onun kollektiv idarəçiliyə əsaslanmasıdır. Başqa sözlə, inzibati, eləcə də doktrinal, liturgik və kanonik normalar şura tərəfindən müəyyən edilir və təsdiqlənir. Yepiskoplar Şurası (və ya Sinod) Kilsədə ən yüksək dini orqanı hesab edilir. Qriqorian kilsəsinin ierarxik nərdivanında birinci yerdə erməni kilsəsinin baş yepiskopu və ali rəhbəri olan katolikos durur. Katolikos bütün dünyadan olan erməni kilsələrinin din xadimlərindən və din xadimlərindən ibarət Milli Kilsə Assambleyası tərəfindən ömürlük seçilir. Katolikos dini, mənəvi, kilsə və inzibati məsələlərin baş idarəçisidir və doqmatik, liturgik və kanonik məsələlərlə bağlı qərar qəbul etmə proseslərinə nəzarət edir. O, yepiskopları təsdiq etmək, yeparxiya prelatlarının seçilməsini təsdiqləmək, ruhaniləri intizam və digər əlaqəli məsələlərdə müstəsna səlahiyyətə malikdir. Orta

əslərdə katolikos Kilikiya Ermənistanının krallarını da məsh edirdi. Katolikosla sıx əməkdaşlıq edən Ali Kilsə Şurası bütün dünyada erməni kilsəsinin ümumi idarəçiliyini həyata keçirir.

Hazırkı şəraitdə Erməni Apostol Kilsəsi əslində dörd hissəyə parçalanmış vəziyyətdədir. Ermənistan ərazisində yerləşən Üçkilsədə (Eçmiədzin) və Livanın Antelias şəhərində - Kilikiyada erməni katolikosları oturur. İstanbulda və Qüdsdə isə iki patriarxlıq vardır. Üçkilsədə (Eçmiədzində) oturan katolikosu ümumiyyətlə bütün kilsələrin başçısı, katolikosu və patriarxı kimi tanınır. Bu səbəbdən də o, “Bütün Ermənilərin Ali Patriarxı və Katolikosu” titulu daşıyır. Erməni ünsürünün vahidliyinin qorunmasında, erməni dövlətinin yaradılmasında və müasir Ermənistanın həyatında da din əhəmiyyətli yerə sahibdir. Qriqorian kilsəsi Ermənistanda “kölgə dövlət” rolunu oynayır. Kilsə ölkədə proseslərə ciddi təsir göstərmək imkanına malikdir. Bununla paralel olaraq Eçmiədzindəki (Üçkilsə) erməni katolikosunun dünya ermənilərinin katolikosu statusunu daşması Spruk (Diaspor) – dövlət əlaqələrində kilsənin rolunu artırmaqdadır (Qasımlı, Kəlbizadə, Baxşiyeva, 2022: 58). Livandakı “Böyük Kilikiya Evinin Katolikosu” titulu daşıyan katolikos Üçkilsə (Eçmiədzin) katolikosuna mənəvi baxımdan sədaqətli olmağa borcludur, lakin Antilyas katolikosluğu inzibati muxtariyyətini saxlayır. Katolikoslar arasında münasibətlər tarixin ən müxtəlif dövrlərinə siyasi səbəblərdən gərginləşmişdir (8). Məsələn sovet dövründə ali katolikos Ermənistanda yaşadığı və Sovet xüsusi xidmət orqanlarının təsiri altına olduğu halda, xaricdəki erməni millətçiləri (daşnaklar) Kilikiya katolikosluğunu daha üstün tutmuşlar. Bu cür yanaşma Şimali Amerika erməniləri arasında da özünü göstərmişdir. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, bu kilsə həmin dövrdə ABŞ MKİ-nin təsiri altında olmuşdur.

Yerusəlimdəki Erməni Patriarxı arxiyepiskop rütbəsinə malikdir və Erməni Apostol Kilsəsinin bütün erməniləri katolikosunun mənəvi nüfuzunu tanıyır. Yerusəlim Erməni Patriarxının iqamətgahı Qüdsün tarixi rayonunda - Müqəddəs Yaqub Monastrında yerləşir.

Patriarxlıq İsrailin (Qüds, Yaffa, Ramla və Hayfada) və İordaniyanın erməni kilsələrini idarə edir. 1930-cu ilə qədər Yerusəlim Erməni Patriarxlığının Livan və Suriyada yeparxiaları var idi, lakin sonradan bu yeparxialara Kilikiya Katolikosluğuna təhvil verilmişdir.

İstanbuldakı Erməni Qriqorian Kilsəsinin patriarxlığı idarəetmə xüsusiyyətlərinə görə muxtar xarakter daşıyır. Kanonik olaraq Bütün Ermənilərin Ali Patriarxı və Katalikosuna tabedir. 1461-ci ildə yaradılmışdır. Erməni Apostol Kilsəsinin Türkiyədə və Krit adasındakı bütün kilsələri ruhani arxiyepiskop dərəcəsinə malik Konstantinopol Erməni Patriarxının yurisdiksiyasındadır. Konstantinopol Patriarxı həm də türk hakimiyyət orqanları qarşısında erməni icmasının maraqlarını təmsil etmək kimi dünyəvi vəzifələri yerinə yetirir. Primatın iqamətgahı İstanbulun tarixi mərkəzinin Kumkapı məhəlləsində yerləşir. Patriarxın iqamətgahı ilə birbaşa üz bəüz kafedral statusuna malik olan Müqəddəs Məryəm kilsəsi yerləşir.

Erməni Qriqorian Kilsəsi bir çoxları tərəfindən erməni milli kimliyinin qoruyucusu kimi görünür. Hesab edilir ki, erməni adlanan millətin formalaşması üçün uydurulan saxta ideyaların və fikirlərin bir çoxu məhz kilsənin “mətbəxi”ndə hazırlanmış və onlara müqəddəslik donu geydirilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə yaşadıkları və təbəəsi olduqları dövlətlərə xəyanətçiliklərinə görə cəzalandırılan ermənilərə “müqəddəs” titulu verilməsi Qriqorian kilsəsi üçün adi hal almışdır. Məsələn, erməni kilsəsinin müqəddəsləri hesab edilən Surb Gevond, Abraham Arazdetsi vaxtilə təbəəsi olduqları Sasani dövlətinə xəyanət etmiş şəxslər olmuşdular.

Ermənilərin qondarma “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” ideyasının ortaya çıxmasında da kilsənin özünəməxsus rolu olmuşdur. Araşdırmalar sübut edir ki, dünya ağılığına iddia edən güclərin vasitə, Qriqorian kilsəsinin və erməni terrori-siyasi təşkilatlarının son məqsəd olaraq gördükləri “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan”ı yaratmaq xülyası Şimali Qafqazın Rostov-Don xəttinə və Voronejə qədərki ərazilərinin, Gürcüstanın Axalkələk (Axalkalaki), Acarıstan, Aşağı Kartli (Kvemo-Kartli) rayonlarının, Qarabağ və Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Azərbaycan Respublikası ərazisinin, Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərinin və İran İslam Respublikasının tərkibindəki Qərbi Azərbaycan və Şərqi Azərbaycan ostanlıqlarının Urmiya gölüne qədərki ərazilərinin ələ keçirilməsini nəzərdə tutur (Mobiloglu, 2004: 23-24).

Nəticə

Erməni Milli doktrinası “Böyük Ermənistan ideologiyası”dır. Hai-Taht Doktrinasının əsas sütununu təşkil edən və daha çox mistik, mifoloji hekayələrlə dolu olan bu ideologiya əsas olaraq erməni kilsəsi və ziyalıları tərəfindən əsrlərdir yaşadılan və hər şeyə rəğmən tətbiq olunması nəzərdə tutulan milli dəyərlərin doktrinası halına gətirilmişdir. Özlərinin Tanrı tərəfindən “seçilmiş millət” olduqlarını düşünən və öz ideologiyaları ilə Yəhudi ideologiyası arasında bənzərlik qurmağa çalışaraq ermənilər Şərqi Anadolu və Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Nuh peyğəmbər tərəfindən onlara vəd edildiyini iddia edirlər (Şıxəliyev, 2018: 249). Bununla da kifayətlənməyərək “seçilmiş millət” olmaları səbəbiylə kilsənin də ilk dəfə Ermənistanda qurulduğunu, özlərinin xristianlığın Qafqazdakı qalası və varisləri olduğunu, irəli sürməkdə, ilk xristian dövlət və millətin də Ermənistan və ermənilər olduğunu iddia etməkdədirlər (Abdurrahman, 1997: 36-37). Yuxarıda aparılan təhlillərlə, Erməni-Qriqorian kilsəsinin bir sıra xarakterik cəhətlərini müəyyən etmək olar:

- Qriqorian kilsəsi mahiyyət etibarilə parçalayıcı və diskriminant kilsədir. Klassik xristianlığı parçalayan və yoldan çıxan bu kilsənin xüsusi bir eqoizmi vardır. Etno-psixoloji travmanın nəticəsi olaraq meydana çıxmış milli əskiklik kompleksini aradan qaldırmaq üçün Qriqorian kilsəsi daim ən qədimliyə və birinciliyə iddia edir (Ömərov, Kəlbizadə, Mirzəyeva, 2018: 101-102).

- İndiki Erməni Qriqorian kilsəsi saxtalaşdırılmış bir kilsədir. Gerçək Qriqorian kilsəsinin formalaşması indi özlərini erməni adlandıran haylarla bağlı deyildir. Bu baxımdan ilk dövrlərdən biri kimi, erməni kilsə xadimləri tarixin və dini liturgiyanın saxtalaşdırılması sahəsində peşəkarlaşmışlar.

- Erməni Qriqorian kilsəsi erməni terror siyasi təşkilatlarının əsas dəstəkçisidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində erməni terror-siyasi təşkilatları üçün kilsələrin silah anbarı rolunu oynadığına dair çoxsaylı faktlar mövcuddur və bu sənədlərlə təsdiqlənir.

Ədəbiyyat

1. Armenian Apostolic Church. (2023). Encyclopedia Britannica, October 13. URL: <https://www.britannica.com/topic/Armenian-Apostolic-Church>.
2. Hacıyev, İ.M. (2012). Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 192 s.
3. Nəcəfli, T. (2021). “Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular Oğuz boylarıdır”. URL: <https://1905.az/tofiq-n%C9%99c%C9%99fli-qaraqoyunlular-v%C9%99-agqoyunlular-oguz-boylaridir/>
4. Əliyev, Z.Q. (2022). XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan bölgələrinə ermənilərin ərazi iddiaları. Naxçıvan, 166 s.
5. Chichkin, A. (2013). Druzya i vragi za Kavkazskim khrebtom. Moskva: Veche, 288 s.
6. Qasımlı, M.C., Kəlbizadə, E.H., Baxşiyeva, Y.Ü. (2022). Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində (1991-2021-ci illər). Bakı: Mütərcim, 200 s.
7. About Us: Armenian Patriarchate of Jerusalem. (2023). URL: <https://armenian-patriarchate.com/about-us/>
8. Mobiloglu, T. (2004). Armeniya. Armyane. Armyanstvo. Kniga I. Bakı: Adilogly, s.23-24.
9. Şıxəliyev, E.A. (2018). Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 384 s.
10. Abdurrahman, K. (1997). The Armenian Church and the Turks. Ankara: Ocak publications, 240 p.
11. Ömərov, V.A., Kəlbizadə, E.H., Mirzəyeva, N.E. (2018). Gürcüstan: daxili ictimai-siyasi şərait. Bakı: Mütərcim, 169 s.

Göndərilib: 01.09.2023

Qəbul edilib: 09.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/30-33>

Naibə Vəliyeva
Bakı, Azərbaycan
naibe_veliyeva@mail.ru

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN MÜHÜM İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin müasir təhsilimiz üçün əhəmiyyətindən bəhs edilir. Son illərdə ölkəmizdə təhsilin inkişafı getdikcə artır və bu da özünü ölkəmizə təhsil almaq üçün gələn əcnəbi tələbələrinsayının artmasında göstərir. Ona görə də əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisi üçün müəyyən vəsaitlər hazırlanır, yeni tədris metodları tətbiq edilir. Beləliklə, həm dilimizin öyrədilməsi, ölkəmizin xaricdə tanınması, həm də təhsilimizin inkişafı üçün yeni imkanlar yaranmış olur.

Açar sözlər: əcnəbi tələbələr, oxu təlimi, Azərbaycan dili, tədris metodları

Naiba Valiyeva
Baku, Azerbaijan
naibe_veliyeva@mail.ru

Important directions of teaching Azerbaijan language to foreign students

Abstract

The article talks about the importance of teaching the Azerbaijani language to foreign students for our modern education. In recent years, the development of education in our country is increasing, and this is reflected in the increase in the number of foreign students who come to study in our country. Therefore, certain resources are prepared for teaching of Azerbaijani language to foreign students, and new teaching methods are applied. Thus, new opportunities are created both for teaching our language, for the recognition of our country abroad, and for the development of our education.

Keywords: foreign students, reading practice, Azerbaijan language, teaching methods

Giriş

Müasirləşən dünyada elm və texnikanın yüksək inkişafı ölkələr arasında əlaqələri olduqca genişləndirmişdir. Bir zamanlar bir ölkədən digər ölkəyə getmək, başqa bir ölkənin vətəndaşı ilə ünsiyyət qurmaq, əlaqə yaratmaq çətin və əlçatmaz görünürdüsə, indiki dövrdə bu olduqca adi bir hal almışdır.

Dünyanın demək olar ki, hər yerindən insanlar olduqları yeri tərk edib tamamilə başqa diyarlara rahatca səyahət edə bilirlər. Bu da insanların öz dillərini, adət-ənənələrini, düşüncə tərzlərini də getdikləri yerə daşımaq, tanımaq imkanı yaradır.

Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus dili və adət-ənənəsi, dünyagörüşü vardır. İnsanlar başqa bir ölkəyə səyahət edərkən ilk olaraq həmin ölkənin dili ilə maraqlanırlar, onu öyrənməyə çalışırlar. Bu baxımdan dünyada ən çox yayılmış dil ingilis dili olaraq bilinir. Belə ki, dünyanın bir çox ölkəsində ingilis dilində danışılır və bu dil beynəlxalq ünsiyyət dili kimi ilk sıralardadır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra xarici dövlətlər ilə olan əlaqələrini olduqca genişləndirmişdir. Ona görə də bu və ya digər səbəbdən ölkəmizə gələn xarici vətəndaşların sayı ildən-ildən artmaqdadır. Azərbaycanda təhsil almaq üçün gələn xarici ölkə vətəndaşlarının da sayı kifayət qədərdir. Təhsil sahəsinin inkişafı nəticəsində bu say hər il artmaqdadır. Universitetlərdəki tədris üsulu və təhsilin keyfiyyəti xarici vətəndaşların ölkəmizə olan marağını artırmışdır. Hazırda ölkəmizin bir çox universitetlərində fərqli ölkələrdən gəlmiş tələbələr müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil

almaqdadırlar. Bununla yanaşı tələbələrin təhsilinin daha keyfiyyətli olmasını təmin etmək üçün onlara ilk olaraq Azərbaycan dili fənni tədris edilir. Azərbaycan dilini öyrənməklə onlar həm daha yaxşı ünsiyyət qurmağı bacarır, həm yerli xalqın dilini anlayır, həm də təhsil aldıkları ixtisası daha yaxşı mənimsəyirlər (1).

Ölkəmizə təhsil almaq üçün gələn tələbələrin əksəriyyəti ərəb ölkələrinin nümayəndələridir. Dilimizin lüğət tərkibində ərəb sözlərinin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq dilimizi öyrənmək onlar üçün digərlərinə nisbətən asan olur. Lakin tədrisi zamanı tələffüz və cümlə quruluşlarında olan fərqliliklər aydın şəkildə izah edilməlidir. Cümlə qurmaq üçün istiqamət verilməli və çoxlu praktik işlər aparılmalıdır.

Bir də hər bir tələbənin ixtisasını nəzərə alaraq terminlərin dilimizdəki qarşılıqları öyrədilməlidir. Məsələn, tibb təhsili almaq üçün gəlmiş tələbələrə tibbi terminlərdən ibarət mətnlər oxutdurulmalı, tərcüməsi üzərində işlər aparılmalı, dialoqlarda həkim qəbuluna gedən zaman hansı cümlələr qurulmalı, necə sual verib cavab alınmalı olduğu öyrədilməlidir.

Bütün bu nüanslar Azərbaycan dilinin əcnəbilərə tədrisinin vacib əhəmiyyətini vurğulamağa əsas verir. Hazırda ölkəmizdə əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi mərkəzləşmiş bir sistemə malik olmasa da hər bir universitet öz metodundan istifadə edərək planını qurur və dilin öyrədilməsində mümkün qədər yüksək nailiyyətlər əldə etməyə çalışır. Bir çox metodistlər bu sahədə müəyyən vəsaitlər hazırlamış, nəşr etdirmişdir. Doğrudur, bu vəsaitlərlə əcnəbilərə dilimizin öyrədilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Lakin bəzi çatımazlıqlar da hələ də qalmaqdadır. Zamanla bunların da qarşısı alınacaq və dilimizin xarici vətəndaşlara daha uğurlu öyrədilməsinə nail olunacaqdır (Rəhimova, 2016).

İlk olaraq əcnəbilərə dilimizin öyrədilməsi Azərbaycan dilinin əlifbasından başlanılır və dilimizə xas olan spesifik səslərin tələffüzü öyrədilir. Həmin spesifik səslərin digər dillərdə qarşılığı göstərməyə çalışılır və dilimizdəki düzgün tələffüzü vurğulanır. Bütün hərflər və səslər tədris olunduqdan sonra lüğət tərkibinin artırılması məqsədi ilə daha çox söz ehtiyatının olmasına diqqət edilir. Hər bir yeni söz öyrədilərkən həmin sözün dilimizdəki tələffüz şəkli və cümlələrdə işlədilməsi zamanı qəbul etdiyi şəkildə, sözün necə dəyişməsi izah edilir. Bəzən ingilisdilli tələbələr sözü lüğətlərdən əzbərləyir və onu olduğu kimi yadında saxlayır. Daha sonra oxuduğu və ya eşitdiyi cümlələrdə şəkildə dəyişmiş şəkildə həmin sözü gördükdə xatırlaya bilmir, həmin sözü fərqli bir sözmüş kimi qəbul edir. Ona görə də hər dəfə yeni sözlər öyrəndikcə onu şəkildə müxtəlif formalarda cümlələrdə işlədərək izah etmək lazımdır ki, tələbə həmin sözü fərqli məqamlarda gördükdə yadırgamasın (3).

Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsində mühüm istiqamətlərdən biri də onlara ölkəmizi və mədəniyyətimizi tanımaq, həmçinin dilimizi daha yaxşı öyrənmələri üçün müəyyən tədbirlər, gəzintilər, ekskursiyalar və sair təşkil etməkdir. Müəllim tələbələrlə şəhərin və ya ölkənin görməli yerlərinə səfər təşkil edə bilər, onlara yerli əhali ilə ünsiyyətə girmələri üçün müəyyən tapşırıqlar verə bilər, müəyyən müzakirə mövzuları seçib söhbətlər təşkil edə bilər. Beləliklə, əcnəbilər həm ölkəmizi daha yaxından tanımaq fürsəti əldə edəcək, həm verilən tapşırıqları yerinə yetirərək dilimizi öyrənəcək və ondan rahatca istifadə edə biləcəklər. Dilin öyrənilməsində əsas məqamlardan biri olan dinləmə bacarığı yerli əhali ilə ünsiyyət zamanı əldə edilə bilər. Çünki yerli xalq həm sürətlə danışır, həm də hər kəsin nitqi fərdi olduğu üçün əcnəbi tələbələr yalnız müəllimin nitqinə öyrəşməmiş olur, müxtəlif nitqlərdən dinlədiyini anlamayı bacarırlar (Hacıyev, 2011).

Müasir təhsilin əsas istiqamətlərindən biri də ənənəvilikdən kənara çıxmaq, daha çox praktik formada dərslər təşkil etməkdir. Bu üsulu əcnəbilərə dil öyrəndikcə də istifadə etmək əlverişli olar. Belə ki, dili yalnız nəzəri formada qaydalar əsasında təqdim etmək dil öyrənmələri yorur və ruhdan salar. Bunun üçün əsas əlverişli istiqamətlər Azərbaycan dilində musiqilər dinlətmək, filmlərə baxmaq, hətta dilimizdəki bəzi əsərlərdən səhnəciklər də təşkil etmək olar. Bu həm əyləncəli, həm də öyrədici təsir göstərəcəkdir. Lakin elə əsərlər seçmək lazımdır ki, dili asan olsun və məzmunu anlaşılqı olsun. Bu sayədə əcnəbilər dili daha yaxşı öyrənə biləcəklər.

Əcnəbilərə dil öyrədilməsində digər bir məqam isə oxu dərslərinin təşkilidir. Oxu dərslərində tələbələr ölkəmizin tarixinə, təbiətinə, məişət həyatına, adət-ənənələrinə aid mətnlər oxuyurlar. Bu

həm onların ölkəmiz haqqında məlumatını artırır, həm söz ehtiyatını artırır, həm də danışıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Oxu dərslərində tələbələrin nitqi inkişaf edir, onlar fikirlərini ifadə edərkən çətinlik çəkmirlər. Oxu təlimi aparılarkən tələbələrin əsasən aşağıdakı bacarıqlara yiyələnmələri qarşıya məqsəd kimi qoyulur:

- tariximizə və mədəniyyətimizə aid mətnləri oxumaq
- şeir və nəsr parçalarını oxumaq
- dialoqlu kiçik mətnləri rollar üzrə oxumaq
- mətndəki fikri müəyyənləşdirmək
- tələffüz normalarına və intonasiyaya əməl etmək
- məzmunu nəql etmək və suallara cavab vermək və sair (İsmayılova, 2005).

Göründüyü kimi bu əcnəbi tələbələrin dilimizi öyrənməsini sürətləndirmək üçün oxu vərdişlərinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin burada da bəzi nüanslara diqqət edilməlidir. Belə ki, mətni oxumaq ilk öncə müəllimin üzərinə düşür. Müəllim mətni aydın və rəvan tərzdə oxumalı, müəyyən izahatlar verməli, tələbələrin onu anladığından əmin olmaq üçün arada bəzi suallar verməlidir. Həmçinin müəllim mətn oxuyarkən və ya ümumilikdə oxu təlimini təşkil edərkən yeni sözlərin öyrənilməsinə də nail olmalıdır. Bunun üçün bir neçə yol vardır. Yeni sözlər lövhədə yazılmalı və şifahi şəkildə tələffüz edilməlidir (6).

Yeni sözlərin öyrədilməsində də bəzi üsullar vardır: tərcümə, əyanilik və müqayisə yolu. Tərcümə yolu ilə yeni söz öyrədərkən yeni sözün hədəf dildəki tərcüməsi izah edilməlidir. əgər anlaşılması çətin sözlə qarşılaşarsa sinonim, antonimlərin köməyi ilə həmin söz izah edilir. əyanilik üsulu ilə sözlərin izahında öyrənilən söz birbaşa olaraq göstərilir. Əşya və yaxud hərəkətdirsə əyani icra edilməlidir.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsinin digər yollarından biri də dialoqlardan istifadədir. Dialoqlar vasitəsilə əcnəbilər dilimizdə ünsiyyət qurmağı, özünü tanıtmayı, sual verməyi öyrənirlər. Bir dildə danışığı asanlaşdıran əsas ünsürlərdən biri də sual verməyi bacarmaqdır. Bunun üçün də dialoqların geniş şəkildə istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dialoqların öyrədilməsi zamanı həm danışq dili, həm də ədəbi dildə işlədilən ifadələr ətraflı şəkildə öyrədilməlidir. Belə ki, əcnəbilər rəsmi məkanlarda ədəbi dildə ünsiyyət qurmağı öyrənir və bunu tədris zamanı və yaxud iş yerlərində istifadə edirlər. Lakin məlum faktdır ki, dilimizdə bəzi ifadələr vardır ki, onlar yerli xalqın dilində işlədilsə də ədəbi dilə xas olmayan ifadələrdir. Bu zaman müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır (Sadiqov, 2018). Məsələn, ədəbi dilimizdə “necəsən” ifadəsi var və dil öyrənən əcnəbinin ilk öyrəndiyi sözlərdən biridir. Lakin müxtəlif dialektlərə və fərqli nitqə sahib insanlar bu mənanı ifadə edən fərqli sözlər işlədə bilirlər. Məsələn, “nağarsan”, “neynirsən”, “nətərsən” və sair. Bu sözləri eşidən əcnəbi mənanı anlamaqda çətinlik çəkir və müəyyən anlaşılmazlıqlar yarana bilər. Bütün bu nüansları nəzərə alaraq əcnəbilərin Azərbaycan dilini daha yaxşı öyrənmə bilməsi üçün onların yerli əhali ilə ünsiyyətini təmin etmək imkanlarının yaradılması məqsəduyğun sayılır. Bu da dialoqların dil öyrənilməsindəki mühüm rolunu ortaya qoyan faktdır (8).

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək yerinə düşər ki, qloballaşma dövründə dövlətlərin bir-biri ilə əlaqələrinin genişləndirməsi, insanların asanlıqla səyahət edə bilməsi dünya dillərinə təsirsiz ötürmədiyi kimi, Azərbaycan dilindən də yan keçmir. Lakin bu o demək deyil ki, dilimizə yad ünsürlərin daxil olmasını normal qarşılamalıyıq. Əksinə dilimizə lüzumsuz söz axınının qarşısını almaq, dilimizin saflığının qorunmasını təmin etmək lazımdır. Xarici tələbələrə dilimizi tədris etdiyimiz zaman da bu nüansları mütləq nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə bütün bu nüansları tədris zamanı əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üçün vacib sayılan amillərdir. Lakin məlum olan bir həqiqət də var ki, hər hansı bir dil ünsiyyət zamanı, dinləyərək və davamlı şəkildə həmin dili istifadə edərək öyrənilir. Ona görə də nə qədər universitetlərdə əcnəbilər üçün Azərbaycan dili tədris edilsə də, tələbələrin xalqın yerli əhalisi ilə daha çox ünsiyyətdə olmasını təmin etmək, onlara bu tipli tapşırıqlar vermək daha faydalı olacaq və

dilin öyrənilməsini tezləşdirəcəkdir. Daha əvvəl də sadaladığımız bütün nüansların hər birini nəzərə alaraq dilimizin əcnəbilərə öyrədilməsində qarşıya çıxacaq problemlərin həllini tapmaq və aradan qaldırmaq asanlaşacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://jpis.az/az/journals/242/>
2. Rəhimova, G., Fərəccullayeva, E., Qurbanova, M., Həbibli, R. (2016). “Əcnəbi vətəndaşlar üçün Azərbaycan dili” dərslik. BDU.
3. <https://525.az/news/179963-ana-dilimizin-tedrisine-muhum-tohfe>
4. Hacıyeva, M., Əbdülhəsəni, T. (2011). Azərbaycan dili dərslik. Bakı.
5. İsmayılova, E. (2005). “Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisində oxu dərslərinin təşkili və yazılı rəhbərliyi nitqin inkişafı”. Xəzər Universiteti.
6. <https://www.academia.edu/33480941>
7. Sadiqov, Ş. (2018). Azərbaycan dilini öyrənilmə. Bakı: Hədəf nəşriyyatı.
8. <https://tehsiljurnali.az/>

Göndərilib: 11.09.2023

Qəbul edilib: 10.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/34-41>

Xanım Göyüşova
Mingəçevir, Azərbaycan
goyusovaxanim@gmail.com

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ƏMTƏƏ BAZARI

Xülasə

Məqalənin məqsədi əmtəə bazarının formalaşması xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının infrastrukturunun formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji məsələlərini araşdırmaq, bu sahədə mövcud təsərrüfatçılıq və dünya təcrübəsinin tədqiqi əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktiki təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Burada istehsal və tələbat bacarığını, o cümlədən strateji imkanları təmin etmək üçün biznes strukturlarının fəaliyyətinin perspektiv yollarından bəhs edir. Biznesin idarəsində məhsulların və malların satışı əmtəə bazarının bir hissəsidir. Əmtəə bazarı biznes strukturlarının fəaliyyətini təhlil edir.

Tanıdığımız bir neçə alimlərin elmi əsərləri bu mövzuya həsr olunub. Ancaq çoxlu araşdırmaların olmasına baxmayaraq, əmtəə bazarının inkişafı problemləri kifayət qədər aydınlaşdırılmayıb, onun inkişafı modelləri və mexanizmləri üzərində işlənilməyib. Əmtəə bazarında topdan satış əlaqələrinin mühüm yeri onların əsas məqsədini öncədən müəyyən edir ki, bu da istehsalçılar ilə pərakəndə ticarət obyektləri və ya digər istehsalçılar arasında əmtəə bölgüsünün məqsədəuyğun sistemini təmin etməkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəə birjalarının biznesin idarəsində mühüm rolu vardır. Sənaye təyinatlı məhsulların təchizatında birbaşa satış payının artması hər şeydən əvvəl əmtəə bazarında məhsulların texniki səviyyəsinin yüksək olması, xüsusilə maşın və avadanlıqların sayının çoxalması ilə əlaqələndir.

Açar sözlər: biznes, əmtəə bazarı, istehsalçı, ticarət, iqtisadiyyat, topdan satış

Khanim Goyushova
Azerbaijan, Mingachevir
goyusovaxanim@gmail.com

Commodity market in business management

Abstract

The purpose of the article is to investigate the theoretical and methodological issues of the formation and development of the infrastructure of the agricultural products market, taking into account the characteristics of the formation of the commodity market, to develop scientifically based practical proposals based on the study of the current farming and world experience in this field. It talks about the prospective ways of business structures to ensure production and demand skills, as well as strategic opportunities. The sale of products and goods in business management is a part of the commodity market. Commodity market analyzes the activity of business structures.

The scientific works of several scientists we know are devoted to this topic, but despite many studies, the problems of commodity market development have not been sufficiently clarified, and the models and mechanisms of its development have not been worked out. The important place of wholesale relations in the commodity market predetermines their main purpose, which is to provide an appropriate system of commodity distribution between producers and retail trade facilities or other producers. In a market economy, commodity exchanges have an important role in business management. The increase in the share of direct sales in the supply of industrial products is primarily related to the high technical level of products in the commodity market, especially the increase in the number of machines and equipment.

Keywords: business, commodity market, producer, trade, economy, wholesale

Giriş

Biznes prosesinin idarə edilməsinin əsası, təşkilati strukturu onun bütün resurslarını və risklərini rasionallaşdırmaqdır. Hər bir fərdi mövzu hər hansı bir iş prosesinin son məhsuluna təsir edən hesab olunur.

Biznes proseslərinə əsaslanan təşkilatın idarə edilməsi aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

➤ **Standartlaşdırma.** Eyni nəticəyə gətirib çıxaran bütün fəaliyyət növləri bir qrupa bölünür və ümumi strateji nəzarət standartlarına tabedir. Məsələn, kiçik müəssisələr üçün müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə “Müştərilərin cəlb edilməsi və məhsulların satışı qaydası” sənədi ilə idarə olunan “Məhsul satışı” qrupuna ayrılır.

➤ **Təkmilləşdirmə.** Biznesin idarə edilməsinin təşkilati əsasları hər hansı bir iş prosesi üçün nəzarət dövrüyəsindən istifadəni və fəaliyyətin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

➤ **Avtomatlaşdırma.** Kiçik biznesin səriştəli idarə edilməsi çox vaxt ixtisaslaşdırılmış informasiya sistemlərinin istifadəsini əhatə edir. Tipik olaraq, bunlara biznes proseslərinin vizual modelləşdirilməsi, simulyasiya modelləşdirilməsi, biznes proseslərinin icrası və performans monitorinqi üçün alətlər daxildir.

Əmtəə biznesi bəzi insanların düşündüyü kimi tez pul qazanmaq vasitəsi deyil. Hər hansı bir işdə olduğu kimi, biznes üçün də real gəlir əldə etməzdən əvvəl çox çalışmaq lazımdır. Məsələn, internetdə əmtəə biznesinin aparılmasının əsas üstünlüyü faktiki olaraq heç bir sərmayə qoymadan işləmək bacarığıdır.

Əmtəə bazarı təkə əmtəə mübadiləsi sahəsi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin müəyyən strukturudur. Əmtəə satmalı və emalatxana ilə alıcının cibi arasındakı vaxtı azaltmalı olan iqtisadi funksiyalar məcmusudur.

Əmtəə bazarını üç əsas komponentlə təsvir etmək olar:

1. təklif
2. qiymət
3. tələb

Deməli, məsələn, tələb, təklif və s. mexanizminin aspektləri sırf iqtisadi münasibətlər sistemi çərçivəsində qalır və qanunla tənzimlənmə bilər. Bu “Bazar” anlayışı sırf iqtisadi xarakter daşıyır (Həziyev, 2011: 103).

Təchizat məhsul bazarında satılan mallardır və onlar ümumiyyətlə dövlət daxilində mallar, ehtiyatlar və ya idxal ola bilər. Tələb, alıcının müəyyən bir məhsula olan ehtiyacı ilə birlikdə dövlətdəki insanların ödəmə qabiliyyətidir.

Qiymət, təxmin etdiyiniz kimi, əmtəə bazarının təklif etdiyi qiymətdir. Lakin “xərc” və “qiymət” fərqli şeylərdir və maliyyə dəyəri baxımından fərqlidirlər. Bu göstərici maliyyə dünyasında ən çox yayılmış qiymətli metalın - qızılın qiymətindən asılıdır.

Əmtəə bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün bütün digər amillərlə yanaşı bir sıra obyektiv şərtlərin (çoxnövlü mülkiyyət formaları, istehsal resursları) və müvafiq infrastrukturun olması tələb olunur. Müasir şəraitdə əmtəə bazarının infrastrukturunun sosial-iqtisadi mahiyyəti cəmiyyətin daim artan tələbatının ödənilməsində yerinə yetirdiyi vəzifələrdə və funksiyalarda özünü göstərir ki, bu da aşağıdakılardır:

- əmtəə bazarının subyektlərinin iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsinə kömək etmək;
- tərəfdaşların kommersiya-təsərrüfat münasibətlərini rəsmiləşdirmək;
- hüquqi, maliyyə, sığorta, nəzarət xidmətini təmin etmək;
- bazarın, istehlakçıların, rəqiblərin, vasitəçilərin, əmtəələrini öyrənmək.

Müasir yanaşma əsasında əmtəə bazarının əsas infrastruktur obyektləri iqtisadiyyatın dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi və inkişafı, eləcə də müxtəlif növ resursların effektiv dövrüyəsini təmin edir. İnfrastruktur alt sistemlərinin belə fərqləndirilməsi infrastrukturun iqtisadi dövrüyədəki rolunu müəyyənləşdirən başlıca meyarları və infrastruktur fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir.

Əmtəə bazarı konkret bir şeyin satış sahəsi kimi başa düşülür. Bazarın belə təsnifatının əsasını məhsulun maddi forması təşkil edir (Manafov).

Əmtəə bazarı bir çox xüsusiyyətlərə malikdir: məhsulun xüsusiyyətləri (məsələn, lazer printerlər bazarı), coğrafi sərhədlər (məsələn, Moskva bazarı), subyekt tərkibi, əmtəə resurslarının həcmi və s.

Əmtəə bazarının 2 növü vardır ki, bunlar da mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil bazardır. Mütəşəkkil bazar, əsasən onu təşkil edən qurum tərəfindən formalaşdırılmış müəyyən qaydalara uyğun münasibətlər sferasıdır. Qeyri-mütəşəkkil olunmamış bazarlara bu meyara cavab verməyən bütün digər ticarət sahələri daxildir. Əmtəə bazarlarının təsnifatının bir çox müxtəlif əlamətləri var:

- *ərazi əhatəsinə görə*: Hər bir konkret araşdırmada bazar təhlili daxili, xarici və regional bazarlar çərçivəsində həyata keçirilir;

- *məhsulun son istifadəsinin xarakterinə görə*: (istehlak malları bazarları; sənaye malları bazarları və s.);

- *malların müəyyən istehlakçı qruplarının tələbatını ödəmək qabiliyyətinə görə*: (kişi və qadın geyimləri bazarı, həvəskar fotoqraflar, turistlər üçün mallar bazarı və s.);

- *malın istifadə müddətinə görə*: (davamlı mallar, orta istifadə, qısamüddətli).

Əmtəə bazarının tarixi.

İlk kağız pullar eramızın 910-cu ilində Çində meydana çıxdı. Onlar paytaxtdakı bir tacirin əldə etdiyi gəliri hökumətə verdiyi qəbz idi. İlk banklarda saxlanılan sikkələr dövriyyədə olmadığından, onlar üçün yalnız qəbzlərdən istifadə olunduğundan bu qəbzlər pul rolunu oynamağa başladı (3).

Kağız əskinasların ilk buraxılışı 1718-ci ildə Fransada baş verib. Rusiyada kağız pullar ilk dəfə 1769-cu ildə II Yekaterina dövründə çap olunmağa başladı.

Əmtəəyə əsaslanan pul bazarları və əmtəə bazarlarının ilkin formada eramızdan əvvəl 4500-cü illərdə Şumerdə yarandığı güman edilir və eramızdan əvvəl 4000-ci ildə Şumerlər əvvəlcə gil qabda möhürlənmiş gil simvollarından, sonra gil lövhələrdən istifadə edirdilər.

Erkən sivilizasiyalar külçələrdən, nadir qabıqlardan və ya digər əşyalardan əmtəə pulu kimi istifadə edirdilər (Misir, Hindistan, Çin, Qərbi Asiya, Qədim Yunanıstan) eramızdan əvvəl 3000 - 1000-ci illər; Qızıl və gümüş bazarları klassik sivilizasiyalarda (Afina və s.) hələ eramızdan əvvəl XIII əsrdə inkişaf etmişdir. İlk pullar gümüş və qızıl külçələr şəklində meydana çıxdı.

Lidiyalılar eramızdan əvvəl VII əsrdə bu metallardan sikkələr zərb etməyə başladılar.

X-XIII əsrlər. Əmtəə bazarları iqtisadi resursların - əmtəə, əmək, torpaq və kapitalın bütün Avropada bölüşdürülməsi mexanizminə çevrilir.

Əmtəə bazarının strukturu:

- mal və məhsul istehsalçıları;
- vasitəçilər (müstəqil və asılı);
- malların alıcıları (topdan alıcılar və pərakəndə alıcılar).

Əmtəə bazarının strukturunun kəmiyyət göstəriciləri bunlardır:

- müəyyən məhsul bazarında fəaliyyət göstərən satıcıların sayı;
- bu bazarda satıcılar tərəfindən tutulan səhmlər;
- bazar konsentrasiyası göstəriciləri.

Əmtəə bazarı infrastruktur:

➤ əmtəə bazarının təşkilatçıları (əmtəə birjası, ticarət sistemi, yarmarka, sərqi kimi lisenziya almış təşkilatlar);

➤ əmtəə anbarları (universal və ixtisaslaşdırılmış), nəqliyyat terminalları, logistika və paylama mərkəzləri;

➤ qablaşdırma sənayesinin subyektləri;

➤ informasiya təminatı subyektləri;

➤ maliyyə-kredit altsisteminin subyektləri (kredit təşkilatları, mikromaliyyə təşkilatları, sığorta təşkilatları, lizinq şirkətləri və s.);

➤ nəqliyyat altsisteminin subyektləri (yükdaşıyanlar, nəqliyyat ekspeditorları).

Əmtəə bazarlarında dövlət tənzimlənməsi:

➤ "Rusiya Federasiyasında ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasları haqqında" 28 dekabr 2009-cu il tarixli 381-FZ nömrəli Federal Qanun (31 dekabr 2014-cü il tarixli dəyişikliklərlə);

➤ "Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasları haqqında" 8 dekabr 2003-cü il tarixli, 164-FZ nömrəli Federal Qanun (13 iyul 2015-ci il tarixli dəyişikliklərlə).

Hər bir xüsusi araşdırmada bazar təhlili daxili (məcmu), bazar çərçivəsində həyata keçirilən xarici (qlobal) və regional (müəyyən ərazi bölmələr) şəkildə həyata keçirilir. Məhsulların satış bazarı malların satışının həyata keçirildiyi bazarın bir hissəsidir.

Əmtəə bazarında iş hərtərəfli informasiya dəstəyi tələb edir (4).

Sənaye təyinatlı məhsulların təchizatında birbaşa satışın payının artması hər şeydən əvvəl əmtəə bazarında məhsulların texniki səviyyəsinin yüksək olması, xüsusilə maşın və avadanlıqların sayının çoxalması ilə şərtlənir.

Əmtəə (topdan) bazarı biznes infrastrukturunun elementi kimi müxtəlif resellerlər tərəfindən təmsil olunur. Resellerlər, alqı-satqı qiymətlərindəki fərqdən komissiyalar vasitəsilə mənfəət əldə edən müxtəlif kommersiya firmalarıdır.

Təmiz vasitəçilik adətən digər işlərin başlanmasında başqalarına kömək etməyə yönəlmiş peşəkar şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlər kimi müəyyən edilir. Ticarət əməliyyatlarında bilavasitə iştirak edən xalis topdan satış vasitəçiləri və müəssisələri əmtəə dövriyyəsində topdan satış vasitəçi əlaqələri təşkil edirlər (Azərbaycan iqtisadiyyatı, 1998).

Əmtəə dövriyyəsi sistemində topdan satış vasitəçi əlaqələrinin xüsusi yeri onların əsas məqsədini əvvəlcədən müəyyən edir ki, bu da əmtəə istehsalçıları ilə pərakəndə ticarət müəssisələri və ya digər əmtəə istehsalçıları arasında əmtəə bölgüsünün rəşional sistemini təşkil etməkdir. Məhsul paylama sisteminin təşkili o halda məqsədəuyğun sayılır ki, o, aşağıdakıları təmin etsin:

- genişlənən bazar tutumuna nisbətən malların son satışının maksimum həcmi;
- maksimum həcmi, yəni, əmtəə dövriyyəsinin bütün halqalarında əmtəə dövriyyəsinin sürəti;
- məhsul paylanmasının bütün halqalarında paylama xərclərinin minimum ümumi səviyyəsi.

Rəşional məhsul paylama sisteminin təşkili aşağıdakıların seçiminə əsaslanır:

- məhsulların daşınması üçün ən qısa istiqamətlər və marşrutlar;
- məhsulun paylanmasının rəşional formaları və əlaqələri;
- nəqliyyat vasitələrinin iqtisadi növləri.

Topdan satış vasitəçi əlaqələrin ehtiyacı və məhsulun paylanmasının xarakterini müəyyən edən ən vacib amillərin nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi əsasında əldə edilir:

- istehsal amilləri, xüsusən ixtisaslaşma səviyyəsi və istehsalın ölkə üzrə vahid paylanması;
- malların daşınması şərtləri, xüsusilə onların çatdırılma üsulu və sürəti;
- pərakəndə ticarət imkanları, xüsusən pərakəndə ticarət müəssisələrinin tutumu, onların anbar və soyuducu çənlərinin olması;
- malların çeşidinin mürəkkəbliyi və fiziki-kimyəvi xassələri.

Bu amillərin nisbəti topdan satış vasitəçilərinin ehtiyacını müəyyən edir və əmtəə bazarlarında mövcud olan rəqabətin səviyyəsi onların tərəfdaşlarına təqdim etdikləri xidmətlər toplusunu formalaşdırır. "Rəqabət" dedikdə, eyni məhsulu istehsal edən şirkətlər arasındakı çəkişmə nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatının əsas atributlarından biri olan rəqabət hər hansı bir fəaliyyət sahəsi üzrə ayrı-ayrı sahibkarlar, firmalar və müəssisələr arasındakı yarış, çəkişmə mexanizmi olaraq bazar strukturlarının öz alıcılarını tapmaq, əmtəələrini daha əlverişli şərtlərlə satmaq, nəticədə arzu etdikləri mənfəəti qazanmaq və daha çox gəlir gətirən sahələrə kapital qoymaq uğrunda apardıqları mübarizə formasıdır. Rəqabət anlayışı mürəkkəb, çoxməqsədli, çoxaspektli və dinamik anlayışdır.

Əmək bazarı münasibətləri şəraitində müəssisə özünün istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini müstəqil həyata keçirir, istehsal etdiyi məhsulun reallaşdırılmasından alınan gəlirdən vergiləri və digər məcburi ödənişləri ödədikdən sonra sərəncamında qalan mənfəətdən istədiyi kimi istifadə edir. Bu zaman müəssisə mənfəətin alınması və ictimai tələbatın ödənilməsi məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Klassik iqtisadi ədəbiyyatlarda, xüsusilə Adam Smitin əsərlərində «görünməz əl» termini işlədilir. Bu terminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal müəssisəsi və malməndərən təşkilatlar öz şəxsi gəlirlərini (mənfəətini) artırmağa cəhd edərkən, eyni zamanda ictimai tələbatın ödənilməsinə xidmət edirlər. Ona görə də sivil bazar münasibətləri şəraitində

fəaliyyət göstərən hər bir sahibkarlıq subyekti sözügedən məqsədlərin ağıllı şəkildə əlaqələndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir (Biznesin təşkili və idarə edilməsi, 2011).

Bazarda alqı-satqı forması sövdələşmədir ki, bu zaman mal pula dəyişilir və əmtəə üzərindəki mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir. Bazarın xüsusi forması barterdir. Bu zaman mal pula yox, başqa bir mala dəyişilir. Satıcı və alıcı biribirinə və bütünlüklə cəmiyyətə münasibətdə müəyyən hüquq və öhdəliklərlə bazar tərəf-müqabilləridir. Onlar müxtəlif formada münasibətə girirlər ki, satıcı öz malını satıb mənfəət əldə etsin, alıcı isə öz tələbatını ödəsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, biznes sahibkarların iqtisadi fəaliyyəti, onların daim artan həcmdə mənfəətin alınmasını və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək qabiliyyətidir. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznesin inkişafı istehlak bazarını əmtəə və xidmətlərlə zənginləşdirir, iqtisadiyyatın struktur yeniləşməsinə fəallaşdırır, elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqini stimullaşdırır, istehsalın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Əmtəə bazarı statistikasının sahələri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və saxlanması statistikasısı;
- istehsal vasitələrinin topdansatışı statistikasısı;
- istehlak mallarının topdan və pərakəndəsətışı statistikasısı;
- ictimai iaşə statistikasısı;
- xarici ticarət statistikasısı;
- xidmət statistikasısı.

Əmtəə bazarının tərkib hissəsi olan yeniliklər bazarı qeyri-müəyyənlik şəraitində yaranır, bazar iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərinin spesifik mühitində innovasiya prosesinin xarakterindən asılı olaraq formalaşır. Yeniliklər bazarının normal fəaliyyəti, hər şeydən öncə, intellektual mülkiyyətdən düzgün istifadə olunmasını tələb edir. İntellektual mülkiyyət ağıl, zəka, zəhin mülkiyyəti deməkdir. Milli sərvət sayılan intellektual mülkiyyət əsasən dörd növə ayrılır: patent, ticarət markası, müəlliflik hüququ və sənaye sirləri. Bunların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, patent cəmiyyətdə ixtiraçılar, yaradıcı adamlar arasında müqavilə kimi səciiyələnilir; ticarət markası (nişanı) firmanın, şirkətin keyfiyyət rəmzidir, malın (xidmətlərin) mənbəyini və onun başqa əmtəələrdən fərqli cəhətləridir; müəlliflik hüququ isə orijinal müəlliflik işlərinə aiddir (Abbasov, 2011: 368).

Əmtəənin növündən və digər amillərdən asılı olaraq bir sıra elementlər lazımsız ola bilər və yaxud müəyyən bazarda əmtəənin irəlilədilməsi spesifikasından asılı olaraq başqa elementlər əlavə oluna bilər. Bu əsasən məmulatın istehsal təyinatlı olmasından və əmtəənin özünün xüsusiyyətlərindən asılıdır. Burada iki mümkün variant istisna olunmazdır.

- birinci ixracçı rolunu oynayan istehsalçı firma ilə alıcı arasında birbaşa əlaqə və yaxud əmtəənin vasitəçilərin köməyi ilə xarici istehlakçıya çatdırılması.

- ikinci variantda bu məsələ belə bir formada həyata keçirilə bilər: istehsalçı-ixracçı-idxalçı-topdan satış taciri-pərakəndə satış taciri-alıcı (İqtisadi nəzəriyyə, 1999).

İstehsalçı ilə istehlakçı arasında birbaşa əlaqə ya əmtəənin alıcıya bilavasitə çatdırılmasını, yaxud da istehsalçının satış şəbəkəsinin olmasını nəzərdə tutur. Birbaşa əlaqənin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, istehsalçı əmtəənin irəlilədilməsi prosesini bilavasitə idarə edir və alıcının tələbatlarının dəyişməsinə tez reaksiya verə bilər. Amma ölkədə çoxlu sayda kiçik istehlakçılar olduğu halda bu üsul rentabelli olmur, ona görə ki, onlara xidmət göstərmək üçün satış şəbəkələrinin yaradılmasına çəkilən xərclər gözlənilən satış həcminə münasibətdə az olur. Bununla yanaşı əmtəənin irəliləməsində firmanın xarici ölkədə hazır məhsul və ehtiyat hissələrinin saxlanması üçün anbarı, servis xidməti olan filialını (nümayəndəliyini) yaratması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu o halda daha böyük məna kəsb edir ki, belə filialın nəzarət paketi xarici firmada olmaqla yerli sahibkarlarla qarışıq səhmdar cəmiyyəti şəklində yaradılsın. Belə cəmiyyət həmin ölkədə qeydiyyatdan keçdiyinə görə yerli firmaların istifadə etdiyi bütün üstünlüklərə malik olur (Abbasov, 2011: 368).

Əmtəə bazarında rəqabətin statistik tədqiqi rəqabət mühitini öyrənmək, xüsusilə rəqib müəssisə (firma) haqqında informasiya toplanması və işlənməsi sistemini müəyyən etməkdən çox asılıdır. Əmtəə istehsal edən və satıcı kimi bazarda iştirak edən hər bir müəssisə (firma) eyniadlı və ya oxşar əmtəə ilə

bazara çıxan digər rəqib müəssisələrlə üzləşir. Bu müəssisələrin hər biri bazarda daha da çox əmtəə satmağa, lider olmağa çalışırlar. Bazarın vəziyyəti rəqabət mübarizəsinin nəticələri ilə təyin edilir.

Bazar rəqabəti qanunu istehsalda iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq və mənfəət səviyyəsini maksimuma çatdırmaq üçün zəruri şərtləri təmin etdiyi üçün çox vacibdir. Bu qanunun təsiri ilə bahalı, eyni zamanda keyfiyyətsiz məhsullar da bazardan sıxışdırılır.

Mütəxəssislər inkişaf etmiş ölkələrdə topdan satış müəssisələrin öz müştərilərinə və istehsalçılarna təqdim etdiyi xidmətlərin böyük bir hissəsini qeyd edirlər. Bu müxtəliflik topdan satış vasitəçi xidmətləri bazarında artan rəqabət şəraitində əmtəə dövriyyəsinin uzun tarixi inkişafının nəticəsi idi (Qafarov, 2005: 524).

Topdan satış müəssisələrinin müştərilərə ən əhəmiyyətli xidmətləri bunlardır:

1) *malların alınması funksiyasının asanlaşdırılması*. Topdan satış müəssisələri bazarda mal tədarükünü yaxşı bilir və bununla da öz müştərilərini malların alınması üçün mənbələr və şərtlər axtarmaq ehtiyacından azad edir;

2) *malların autsorsinqi*. Topdan satış müəssisələrinin dar istehsal çeşidini konkret pərakəndə ticarət müəssisələrinin tələbatını nəzərə alan geniş çeşiddə mallara çevirmək imkanı var;

3) *inventarın saxlanması*. Topdan satış müəssisələri müştərilərini tam çeşiddə malların saxlanması zərurətindən azad etməklə, müştərilərin əsas və dövriyyə vəsaitlərinə ehtiyaclarını və malların saxlanması xərclərini azaldır;

4) *malların alıcıya çatdırılması*. Öz nəqliyyatı ilə çatdırılmanı ciddi şəkildə cədvəl üzrə və çox vaxt daha aşağı qiymətlərlə təşkil etməklə, topdan satış müəssisələri malların daşınması üçün ümumi xərcləri azaldır;

5) *kiçik və orta pərakəndə ticarət müəssisələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tədarük olunan malların ödənilməsi zamanı müştərilərə kredit verilməsi*;

6) *müştərilərə qiymətlər, bazar şərtləri və digər kommersiya məlumatları, o cümlədən son müştərilərə malların və xidmətlərin satışı ilə bağlı tövsiyələrin verilməsi*.

Inkişaf etmiş ölkələrin əmtəə bazarının infrastrukturunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi təcrübəsi ilə yanaşı postsovet məkanına daxil olan ölkələrin də təcrübəsi maraqlıdır. Belə ki, Özbəkistanda 57 regional topdan satış ticarət bazaları və təşkilatları, 2 min maşın-traktor parkı, 1,5 mindən çox kiçik banklar xidmət edir. Fermerlərə verilən kredit resurslarına görə bank faizi 5 faizdən çox deyildir. Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə ekspert şuraları fəaliyyət göstərir. Taxıl, pambıq, nəqliyyat, su ehtiyatları üzrə şuralar yaradılmışdır (Şəkəraliyev, 2009: 245).

Əmtəə bazarının qapalı sektoru tərəflərin sırf kommersiya xarakterli olmayan münasibətlər vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu əmtəə bazarının hissəsidir. Qapalı əmtəə bazarı aşağıdakı seqmentlərə bölünür:

➤ şirkətdaxili tədarüklər iri inhisarın filialları, əsas və törəmə müəssisələri arasında ticarət dövriyyəsi ilə xarakterizə olunur;

➤ kooperasiya və ixtisaslaşma çərçivəsində iri inhisarların podratçısı kimi çıxış edən kiçik və orta müstəqil müəssisələrə subtəchizatlar;

➤ yardım proqramları və xüsusi hökumətlərarası sazişlər çərçivəsində malların tədarükü şəklində xüsusi ticarət;

➤ qarşılıqlı asılı olan ixrac əməliyyatlarını əhatə edən əks ticarət.

Əmtəə bazarının açıq sektoru kommersiya xarakterli əməliyyatlarla xarakterizə olunan seqmentlər məcmusudur. Açıq əmtəə bazarı aşağıdakı əsas seqmentlərlə təmsil olunur:

➤ 1-1,5 ilədək müddətə bağlanan qısamüddətli əməliyyatlar;

➤ topdan və pərakəndə ticarət;

➤ azad rəqabətə heç bir məhdudiyyətin olmadığı azad bazarda əməliyyatlar.

“Azad” əmtəə bazarı da öz növbəsində “spot” bazar, “qara bazar” və birja ticarətinə bölünür. Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli kommersiya əməliyyatları əmtəə bazarının açıq və qapalı sektorları arasında aralıq mövqe tutur. Onlar sabit əmtəə münasibətləri (2 ildən 25 ilədək) ilə xarakterizə olunan və güzəştli iqtisadi müqavilələrin formaları ilə müəyyən edilən əmtəə mübadiləsi formasını təmsil edir, yəni, ticarət uzunmüddətli kommersiya müqavilələri əsasında aparılır.

Topdan satış ticarətin həyata keçirilməsində *əmtəə birjalari* mühüm rol oynayırlar. Əmtəə birjası satıcıları və alıcıları bir yerə toplamağa imkan verən təşkilati cəhətdən qanunlaşdırılmış daim fəaliyyətdə olan bazardır.

Əmtəə birjasında birgə istənilən qaydalara uyğun olaraq ticarət əməliyyatları aparmaq üçün kommersiya vasitəçiləri könüllü surətdə birləşirlər. Əmtəə birjasının məqsədi azad rəqabətin idarə olunması mexanizmini yaratmaq və onun köməyi ilə tələb və təklifin dəyişdirilməsini nəzərə almaqla real bazar qiymətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Əmtəə birjası aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- ticarət sazişlərinin bağlanması üzrə vasitəçilik xidmətinin göstərilməsi;
- əmtəə ticarətinin qaydaya salınması, ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsi və ticarət mübadilələrinin həll edilməsi;
- qiymətlər, istehsalın vəziyyəti və qiymətə təsir edən digər amillər haqqında məlumatların toplanması və çap olunması.

Birjada ticarət real məhsulun göndərilməsi haqqında sazişlərlə, forvard (hücumçu) sazişlərlə, fyuçertərlə opsiyonlarla həyata keçirilir (Əliyev, 2010: 125).

Azərbaycan Respublikasında birjanın formalaşması əslində Nazirlər Kabinetinin 16 yanvar 1991-ci il 19 nömrəli qərarından sonra başlandı. Beləki, əvvəlcə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət kimi təsis edilən Bakı birjası sonradan Respublika Əmtəə Birjası (RƏB) adlandırılmaqla 1994-cü ilin ortalarına qədər fəaliyyətini respublika prezidentinin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Birja fəaliyyəti haqqında» müvəqqəti Əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirirdi.

Hazırda isə RƏB-in fəaliyyəti 25 may 1994-cü ildən «Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk dövrlərində yaradılmış digər birjaların (Xalq Birjası, Aqrar-sənaye birjası, Xammal-əmtəə birjası və s.) isə əksəriyyəti öz fəaliyyətini dayandırır.

Nəticə

Beləliklə, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının infrastrukturunun formalaşması və inkişafı üçün uyğun şərait yaradılmasında infrastruktur elementlərinin səmərəli fəaliyyətini ləngidən amillər qalmaqdadır. Fikrimizcə, infrastruktur obyektlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə təkmilləşməsi üçün koordinasiya və səlahiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi, institusional islahatların daha da genişləndirilməsi prioritet istiqamət kimi seçilməlidir.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında danışdığımız məqalə mövzusu öz biznes fəaliyyətlərinə xas seçdiyi strategiyalar, izlədiyi yollar onu bugün ki gündə uğura daşımış olsada eyni strategiyaların gələcəkdə daima uğur qazandıracağına və həmçinin onlarda uğurlu olan strategiyaların başqa biznes fəaliyyətində də uğurlu olacağına təminat yoxdur. O baxımdan, hər hansı seçim zamanı öz biznes fəaliyyətinizə, mühitinizə, imkanlarınıza uyğun yolların seçilməsi və gələcəkyönümlü qarşılaşa biləcəyiniz problemlərə yenik düşməmək üçün daim alternativ strategiyalarınızın olması mütləqdir.

Ədəbiyyat

1. Həziyev, V.Ə. (2011). Bazar infrastrukturunu və birja işinə nəzəri baxış. İqtisad Elmləri: Nəzəriyyə və praktika. Rüblük nəzəri və elmi-praktiki jurnal. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. № 4, s.100-115.
2. Manafov, Q. Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə giriş.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-tovarnogo-rynka>
4. <https://studfile.net/preview/9492765/page:19/>
5. Azərbaycan iqtisadiyyatı. (1998). Bakı.
6. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. (2011). Bakı: ADİU-nun nəşriyyatı.
7. Biznesin əsasları. (2005). Prof. A.B.Abbasovun ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı: «Nurlan», 655 s.
8. İqtisadi nəzəriyyə. (1999). Dərslik. Bakı.
9. Abbasov, A. (2011). Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, 368 s.

10. Qafarov, Ş.S. (2005). Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma (monoqrafiya). Bakı, 524 s.
11. Şəkərəliyev, A.Ş. (2009). Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: ADİU nəşriyyatı, 245 s.
12. Əliyev, M.Ə. (2010). Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 125 s.

Göndərilib: 13.09.2023

Qəbul edilib: 04.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/42-46>

Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Fəal təlim metodları məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı texnologiyadır. Bu o deməkdir ki, uşaqlar təlim prosesində passiv deyil, konkret materiallarla və əhatəsində olan insanlarla fəal, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar.

Fəal təlim metodları üzərində qurulan məşğələ ənənəvi məşğələlərdən fərqlənir. Bu məşğələlər uşaqların sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır və bu zaman onlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirə bilmək imkanı əldə edirlər. Məşğələlərdə fəal təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, tərbiyəçi ənənəvi metodlardan istifadəsindən tam imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, uşaqların hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir.

Açar sözlər: fəal təlim, məşğələ, interaktiv, ənənəvi, metod

Yegana Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
yeganememmedova.doc@gmail.com

Use of active teaching methods in the development of children's speech in lessons

Abstract

The role of mother tongue teaching in the general education system is extremely important in determining the level of thinking of children and ensuring its development path. In mother tongue classes, children exchange ideas based on their knowledge, look for appropriate words to express their ideas correctly, clearly, and fluently, and try to use the words they find in their active vocabulary. Active learning methods are the best technology for developing the speech of preschool children. This means that children are not passive in the learning process, but actively interact with concrete materials and people around them.

Training based on active learning methods differs from traditional training. These exercises allow children to act freely, and at this time they have the opportunity to demonstrate all their knowledge, skills and talents. Despite the advantages of active learning in classes, the educator should not completely abandon the use of traditional methods. The teacher should make his choice depending on the purpose, content and preparation of the children.

Keywords: active learning, exercise, interactive, traditional, method

Giriş

Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Gənc nəslin, o cümlədən məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsinin qarşısında

durmuş başlıca məqsəd hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaqa, mənəviyyata və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların tərbiyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir. Bağça yaşlı uşaqların tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi, bu gün xüsusi aktualıq kəsb edən vəzifələrdən biridir. Bu mənada məktəbəqədər dövr gələcək şəxsiyyətə bir çox qiymətli keyfiyyətlərin aşılmasından ötrü zəruri və çox mühüm mərhələyə çevrilir. Ona görə də məktəbəqədər müəssisələr ilk növbədə həmin mərhələnin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə uşaqların qayğısına qalmalı, müxtəlif vasitələrlə, rəngarəng və maraqlı tədbirlərin köməyi ilə tərbiyə prosesini həyata keçirməlidirlər. Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın fəal sosiallaşması, böyüklər və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdişləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hissələrin oyanması dövrüdür. Məhz bu dövrdə uşaqlarda ətraf aləm haqqında ilkin təəvvürlər, təfəkkür elementləri formalaşır, ətraf aləmin hadisələri, sadə qanunlar və qanunauyğunluqları arasında qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək və əldə edilmiş bilikləri praktik fəaliyyətdə müstəqil tətbiq etmək bacarığı yaranır.

Müasir təhsil modelində məktəbəqədər təhsilə ümumi təhsilin birinci pilləsi kimi, uşaqların məktəb təliminə müvəffəqiyyətlə hazırlığı üçün bərabər imkanların təminatının əsası kimi baxılır. Təhsilin modernləşdirilməsinin məqsədləri təhsil sisteminin davamlı inkişaf mexanizminin yaradılmasından ibarət olduğundan, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərlə bərabər təhsilin yuxarı pillələri kimi məktəbəqədər təhsilin müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətlərə çatdırılması vacibdir. Hazırda müasir təhsil prosesinə ümumi yanaşma dəyişib. Müasir təhsilin tələblərinə görə təhsil, şəxsiyyətyönümlü, humanist, inkişafyönümlü olmalıdır. Bu hər şeydən əvvəl müstəqil dərk etməyə hazırlığı inkişaf etdirir. Uşağa düşünməyi və müstəqil bilik əldə etməyi öyrətmək müasir məşğələni pedaqoji məqsədidir. Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə tərbiyəçilər səylə çalışmalı, məşğələlərdə nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini – söz yaradıcılığını, nitqin qrammatik cəhətini və rəhbərliyin qarşılıqlı inkişafının əlaqələndirilməsini təmin etməlidirlər.

Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş iki formada gedir:

1) nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərdə;

2) uşaqların öz yoldaşları, bağçanın işçiləri, xüsusilə tərbiyəçi ilə sərbəst ünsiyyətləri prosesində (Kərimov, 2009: 127).

İkinci kiçik qrupdan (3 yaşdan) başlayaraq uşaq bağçalarında nitq inkişafına həsr olunmuş xüsusi məşğələlər təşkil edilir. Belə məşğələlərdə əsas məqsəd uşağın həmin dövrdə ailədə, körpələr evində, uşaq bağçasında öyrəndiklərini sistemə salmaq, onun nitq inkişafı sahəsindəki qabiliyyətini artırmaq və bu prosesi sürətləndirməkdir. Məşğələlər uşağın məsuliyyətini artırır, onu kollektivlə birlikdə dinləməyə, yoldaşlarının nitqinə fikir verməyə, onlarla söhbət etməyə, onların qarşısında şeir oxumağa, nağıl danışmağa alışıdır. “Uşaq bağçalarının təlim- tərbiyə proqramı”nda nitq inkişafı ilə əlaqədar xüsusi məşğələlər “Nitq inkişafı”, “Təbiətlə tanışlıq və nitq inkişafı”, “Bədii ədəbiyyat”, “Ana dili”, “Savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı” başlıqları altında verilir (Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı, 1998: 210).

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafında ən yaxşı və səmərəli yanaşma məşğələlərin inteqrativ qurulmasıdır. Bunun üçün işin müvafiq qaydada planlaşdırılması əhəmiyyətli hesab edilir. Məşğələnin inteqrativ qurulması onun keyfiyyətinə bir neçə cəhətdən təsir göstərir:

❖ Məşğələlərin inteqrasiyası onların saylarının azalması ilə nəticələnir. Məzmunca yaxın məşğələlər sintez edilir.

❖ Məşğələlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsi imkanını yaradır. Bu işə təlim yükünün-məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır.

❖ Uşaqların həyatı əhəmiyyəti olan bilik, bacarıq və vərdislər qazanmalarına, onların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır (Əliyeva, 1988:47).

İntegrativlik təlim sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan tərbiyəçinin vəziyyətini, fəaliyyət istiqamətini dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Bu zaman uşaqlar öz təfəkkürünün düşüncəsi, tərbiyəçilər isə uşağın inkişafı üçün şərait təşkilatçısı olur.

Məşğələlərdə nitq inkişafı üzrə işin qarşısında duran vəzifələri iki istiqamətdə ümumiləşdirmək olar: a) uşaqlara ana dilində düzgün və təmiz danışmağı öyrətmək; b) uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işi ilk növbədə ətraf aləmlə, təbiətlə tanışlıq prosesində təşkil etmək (Rəhimov, 2003: 209).

Hər bir tərbiyəçi bilməlidir ki, uşağın söz ehtiyatı onun təsəvvürlərinə müvafiq olmalıdır. Bəzən uşaqlarda kifayət qədər təsəvvür olur, lakin onları ifadə edən sözlər olmur. Bəzən əksinə, uşaq canlı təsəvvürə əsaslanan çoxlu söz bildikdə onların mənasını dərk etmədən işlədir. Bu halın aradan qaldırmaq üçün tərbiyəçilər məşğələləri planlı aparmalı, əşya, hadisə haqqında uşaqda geniş təsəvvür yarandıqdan sonra, həmin sözləri uşağın fəal nitqinə daxil etməlidirlər. Deməli, biz məşğələ prosesində uşaqların nitqinin inkişafı üçün iki halı öyrətməliyik.

1. Söz və cümlələri başa düşmək qabiliyyəti.

2. Sözüün formasını, söz birləşmələrini və cümlələri nitqdə işlətmək qabiliyyəti (Kərimov, 1997: 167).

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində nitq inkişafı üzrə təşkil edilən məşğələlərin məzmununu üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci, uşağın söz ehtiyatının get-gedə zənginləşməsi, yəni sözlər öyrənib bu sözlərdən istifadə etməsi;

İkinci, nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi, yəni uşağın səsləri düzgün tələffüz etmək xüsusiyyətinin inkişafıdır. Bu bir tərəfdən səsləri düzgün eşitmək, digər tərəfdən isə səsləri düzgün tələffüz etməkdə ifadə olunur;

Üçüncü, uşaq nitqinin qrammatik cəhətdən təkmilləşməsi, danışq hissini inkişaf etməsidir. Bu prosesin düzgün qurulması, uşaqların yaşına və anlaq səviyyəsinə uyğun təşkili, məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda onların aşağıdakı nitq bacarıqlarına yiyələnməsinə imkan verir.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafına, məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş apararkən diqqət hər şeydən əvvəl, uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsinə, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Müasir məşğələlər birtipli struktura malik deyil. Buna görə də, hər bir tərbiyəçi özü üçün onun konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş və təhlil forması seçir. Həmçinin məşğələyə elə tələblər verilir ki, tərbiyəçilər iş zamanı onları mütləq nəzərə almalıdırlar. Uşaqlarda hər şeyi bilmək həvəsi oyatmaq, ona ətraf aləmin müxtəlif sahələri haqqında biliklər vermək son dərəcə vacibdir. Bunun üçün məşğələlərin məzmunu elə qurulmalıdır ki, uşaqlarda həvəs yaransın, diqqətlik, tərbiyəçini məşğələnin sonunadək dinləmək, öz fikirlərini düzgün və səlis ifadə etmək həvəsi oyansın. Ona görə də məşğələdə fərdiləşdirmə üçün optimal şərait yaradılır və bütün qrup üçün anlaşılıq olan təlim metodikası ilə aparılır (Nəzərov, 2011: 56).

Fəal təlim metodları məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı texnologiyadır. Bu o deməkdir ki, uşaqlar təlim prosesində passiv deyil, konkret materiallarla və əhatəsində olan insanlarla fəal, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Fəal təlim metodları üzərində qurulan məşğələ ənənəvi məşğələlərdən fərqlənir. Bu məşğələlər uşaqların sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır və bu zaman onlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirə bilmək imkanı əldə edirlər.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim metodları ilə aparılan məşğələlərin aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Motivasiya (problemin qoyulması);
2. Tədqiqat sualı;
3. Tədqiqatın aparılması;
4. Məlumat mübadiləsi;
5. Məlumat müzakirəsi;
6. Nəticə və ümumiləşdirmələr;

Dəyərləndirmə (məşğələ boyu aparılır) (Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı, 2022: 54).

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim metodlarını ilə aparılan məşğələlərin əsasən 3 mərhələli strukturla həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Motivasiya (mövcud biliklərin səsləndirilməsi və marağın yaradılması);
2. Dərketmə (yeni bilik və bacarıqların tədqiq edilərək fəal şəkildə öyrənilməsi);
3. Düşünmə (qazanılmış bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiq edilməsi).

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim uşaqların yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman uşaqlar tərbiyəçinin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Məşğələlərdə fəal təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, tərbiyəçi ənənəvi (izahedici-illüstrativ və reproduktiv) metodlardan istifadəsindən tam imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, uşaqların hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir (Ağayev, 2006: 94). Əgər məşğələdə bacarıq və vərdişlərin formalaşması məqsədi qoyulursa daha çox reproduktiv (təkrarlama və model üzrə iş) metodu üstün tutula bilər. Məşğələdə təlimin məzmunu çox mürəkkəbdirsə, çoxlu sayda yeni anlayış və məlumatları bilməyi tələb edərsə bu zaman ənənəvi izahedici-illüstrativ metod daha çox səmərə verə bilər. Lakin ənənəvi dərslərin gedişində də interaktiv elementləri (düşündürücü suallar vermək, cütlüklərdə qısa fikir mübadiləsi etmək, müşahidə olanları şərh etmək və s.) salmaq mümkündür və məqsədəuyğundur.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində yol veriləcək kiçik xətlər sonralar çox ciddi, qarşısı alınmaz nöqsanlar kimi özünü büruzə verə bilər. Ona görə də həmin dövrdə heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadan uşaqları müstəqil fəaliyyətə hazırlamaq lazımdır. Bu, o dövr üçün tərbiyə işinin çətinliyindən daha çox həmin sahədə düşünülmüş, sistemli və təsirli işin aparılması ilə izah

olunmalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsas amillərdən biridir.

Nəticə

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafına, məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş apararkən diqqət hər şeydən əvvəl, uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsinə, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Nəhayət, qeyd edilməlidir ki, uşaq bağçalarında Azərbaycan dili məşğələlərinə, o cümlədən uşaqların nitqinin inkişafı üzrə işlərə verilən tələblərlə I sinifdə Azərbaycan dili tədrisinin, uşaqların nitqinin inkişafı arasında müəyyən varislik, uyğunluq təmin edilməlidir. Uşaq bağçalarının məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların nitqi elə inkişaf etməlidir ki, onlar I sinifdə sərbəst, düzgün, sürətlə, ifadəli, şüurlu oxumağa, qrammatik, leksik çalışmaları yerinə yetirməyə, gördükləri, eşitdikləri, yerinə yetirdikləri haqqında müstəqil danışmağa hazır olsunlar.

Ədəbiyyat

1. Kərimov, Y.Ş. (2009). Təlim metodları (Dərs vəsaiti). Bakı: "Poliqraf" nəşriyyatı, 280 s.
2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. (1998). Bakı, 210 s.
3. Əliyeva, S. (1988). Məşğələlərdə nitq inkişafı üzrə işin təşkili. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. № 2, s.46-48
4. Rəhimov, A.N. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nurlan, 408 s
5. Kərimov, Y.Ş. (1997). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 218 s.
6. Nəzərov, A.M., Mollayeva, E.Ə. (2011). Müasir dövrün təhsil problemləri (Mühazirə xülasələri). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 150 s.
7. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu). (2022). Bakı, 54 s.
8. Ağayev, Ə. (2006). Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 138 s.

Göndərilib: 02.08.2023

Qəbul edilib: 18.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/47-52>

Şalalə Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shalale.makhmudova@mail.ru

AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN İNKİŞAFINDA Ə.MƏMMƏDXANLININ VƏ M.RZAQULUZADƏNİN ROLU

Xülasə

Tezisdə Ənvər Məmmədخانlı ilə Mikayıl Rzaquluzadənin hekayə yaradıcılığına nəzər salınmışdır. Bu hekayələrin mövzu və ideyası, dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, hər iki sənətkar öz əsərlərində müxtəlif insan talelərini qabardaraq oxucusunu düşündürməyə nail olmuşlar. Bu əsərlər məktəb yaşlı uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanır, onların dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Həm Ə.Məmmədخانlı, həm də M.Rzaquluzadə əsərlərində mövzu seçiminə, dilin sadəliyinə, axıcılığına və obrazlılığına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Açar sözlər: hekayə, ideya, obraz, Cənub mövzusu, müharibə mövzusu, təlim və tərbiyə

Shalala Makhmudova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Philology
shalale.makhmudova@mail.ru

The role of A.Mammadkhanli and M.Rzaguluzade in the development of Azerbaijan children's prose

Abstract

The thesis analyses the storytelling of Anvar Mammadkhanli and Mikayil Rzaguluzade. The theme and idea, language and stylistic features of these stories were analyzed. It was found that both artists succeeded in making their readers think by shedding light on various human destinies in their works. These works are received with interest in school-age children and play a significant role in the formation of their worldviews. Both A.Mammadkhanli and M.Rzaguluzade paid particular attention to the choice of themes, simplicity, fluidity and imagery of language in their works.

Keywords: story, idea, image, Southern theme, war theme, training and education

Giriş

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında Ənvər Məmmədخانlının və Mikayıl Rzaquluzadənin rolu danılmazdır. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında bütün dövrlər üçün aktual olan, uşaqların təlim-tərbiyəsindən bəhs edən əsərlər yer almışdır.

Ə.Məmmədخانlı “Karvan dayandı”, “Bakı gecələri”, “Buz heykəl”, “Qızıl qönçələr” əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının ən çox oxunan əsərlər sırasındadır. Bu əsərlərdə məktəb yaşlı oxucuların diqqətini çəkən maraqlı mövzulara toxunulmuşdur. Ə.Məmmədخانlının əbəs yerə şair təbiətli yazıçı adlandırılmırdılar. Onun əsərlərində şeirə məxsus axıcılıq, obrazlılıq, lirizm üstünlük təşkil edir. Qılman İlkinin sözləri ilə desək: “Ənvər Məmmədخانlının hekayələri sapa düzülmiş inci dənələridir”.

M.Rzaquluzadə də öz əsərləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən sənətkardır. Onun “Qaranquş yuvası”, “Ağ dana”, “El gücü”, “Qu gölü”, “İstək”, “Dan söküləndə”, “Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları”, “Nəsillərdən nəsillərə”, “Salam Adil”, “Ölkəmin çiçəkləri”, “Yaz günəşi”, “İlin yazı – elin sazı” və digər kitablarında toplanmış əsərlərinin hər birində yetişməkdə olan gənc nəsələ müsbət keyfiyyətlər aşılır.

Müraciət etdiyimiz hekayələr dil-üslub, mövzu və ideya etibarilə məktəbyaşlı oxucuların maraq dairəsinə uyğun yazılmış, onların intellektual səviyyəsini, mənəvi aləmini zənginləşdirən nümunələrdir.

XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə yazıb-yaradan tanınmış ədəbiyyat nümayəndələri içərisində Ənvər Məmmədخانlı və Mikayıl Rzaquluzadə imzaları özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Hər iki sənətkarın əsərləri ədəbiyyat tarixində iz qoymuş, oxucuların böyük rəğbətini qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının sevilən siması, yazıçı-dramaturq, eyni zamanda, ssenarist, publisist, tərcüməçi Ənvər Qafar oğlu Məmmədخانlı (1913-1990) öz dəsti-xətti ilə seçilən sənətkarlardandır. O, əsərlərində bir-birindən maraqlı insan portretləri yaratmış, həyatda rastlaşdığı real hadisələri təsirli boyalarla təsvir etmişdir.

Ədəbiyyatda lirik-psixoloji nəsr ustası kimi tanınan Ənvər Qafar oğlu Məmmədخانlı öz əsərlərində müxtəlif insan talelərini qabardaraq oxucusunu düşündürməyə nail olmuşdur. Onun əsərləri məktəbyaşlı uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılır, onların dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənətkar əsərlərinin oxunaqlı olması üçün obrazlı ifadələrdən – bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də ustalıqla istifadə etmişdir. Bu da onun əsərlərinin oxunaqlılığının daha da artmasına səbəb olmuşdur. O, əsərlərində bir-birindən maraqlı insan portretləri yaratmış, həyatda rastlaşdığı real hadisələri təsirli boyalarla təsvir etmişdir. “Ənvər Məmmədخانlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji nəsr ustası kimi tanınır və onun “Bakı gecələri”, “Buz heykəl”, “Karvan dayandı”, “Boyunbağı”, “Əfsanəli dağlar”, “Qaralmış günəş” hekayə və novellaları o dövrdə ən çox oxunan hekayə və novellalar idi. Təsadüfi deyil ki, onu “nəsrimizin şairi” adlandırırdılar (Yusifli, 2015)”.

Ədibin hekayə janrında yazdığı “Qızıl qönçələr”, “Buz heykəl”, “Ananın ölümü”, “Balaca Nərgiz”, “Baş xiyabanda” və s. əsərləri məktəbyaşlı uşaqların mütaliəsi baxımından ən yaxşı bədii nümunələr siyahısına daxil edilmişdir.

Ə.Məmmədخانlının “Qızıl qönçələr” hekayəsi Cənub mövzusunda. Qeyd edək ki, Ənvər Məmmədخانlı 1944-cü ildə Sovet ordusunun tərkibində İrana göndərilmiş və Təbrizdə “Vətən yolunda” adlı qəzetin redaksiyasında xüsusi müxbir kimi çalışmışdır. Burada olarkən, o, cənublu bacı-qardaşlarımızın ağır güzəranının şahidi olmuş və gördüklərinə biganə qala bilməmiş, bir neçə əsərlə yanaşı bu hekayəni də qələmə almışdır.

Hekayənin kiçik qəhrəmanı qoca babasının himayəsində yaşayan fiziki məhdudiyətli Sürəyyadır. Əsərdə Firuz baba ilə Sürəyyanın başına gələn faciədən söhbət açılır. Qoca Firuz hər səhər Sürəyyanı kürəyinə alıb toxuculuq karxanasına, axşamlar isə yaşadıkları rütubət dolu daxmaya geri gətirirdi. Hər gün iş saati bitdikdən sonra yoldaşları köməkləşib Sürəyyanı darvazanın ağzına çıxarırdılar. Bu balaca qızlar toxuculuq sexində işləyir, xalçalara naxış vururdular.

Firuz baba gün ərzində fəhləlik edər, yük daşıyardı. Qarlı, şaxtalı bir gündə Sürəyya yoldaşları ilə hava qaralanacan Firuz babanın gəlməsini gözləyirlər. Lakin babasının gəlib çıxmadığını görə Sürəyyanın təkidi ilə yoldaşları evlərinə gedirlər. Firuz babanın başına gələn qəzadan və onun bir daha gəlməyəcəyindən bixəbər olan Sürəyya şaxtalı zülmət gecədə təkbaşına babasını gözləməyə davam edir. Səhərə yaxın işə gələn işçilər yazıq qızıcağı qapının ağzında ölümcül vəziyyətdə tapırlar.

“Qoca nəqqaş onu qucağına alıb içəri apardı, öz otağında taxt üstündə uzatdı. Qızın gözləri yumuldu. Yarım saat sonra o, yarıhuşsuz bir halda sayıqlamağa başladı:

– Harada qalmışdın, baba? Bir bax, gör necə gün çıxıbdır!.. Bunlar hamısı mənə toxuduğum xalçalardır. Qönçələr də mənəmdir... İndi gün vurduqca, hamısı bir-bir açılmağa başlamışdır (Məmmədخانlı, 2005: 123)”.

Bu kiçik həcmli əsərdə böyük bir faciənin şahidi oluruq. Toxuculuq fabrikində səhərdən axşamacan işləyən bu körpə fidanlar qızıl qönçələri tək açmadan solmağa məhkumdurlar. Elə bir oxucu tapılmaz ki, bu əsərdən təsirlənməsin, balaca Sürəyyanın halına acımasın. Müəllif Sürəyyanın timsalında cənubda yaşayan digər uşaqların da uşaqlıq arzularının gözlərində qaldığını,

onların bu yaşda məktəbdə təhsil almaq yerinə, həmyaşdaları ilə oynamaq əvəzinə toxuculuq dəzgahlarının arxasında işləməyə və gündəlik azuqələrini əziyyətlə qazanmağa məcbur olduqlarını oxucularına çatdırmaq istəmişdir.

Bu hekayə məktəb yaşlı uşaqların həyata olan baxışını formalaşdırır. Sürəyya kimi uşaqların taleyinə acıyan oxucuda mərhəmət hissi oyanır. Onlarda fiziki məhdudiyətli uşaqlara qarşı qayğıkeşlik, yardımsevərlik arzusu baş qaldırır.

Ə.Məmmədخانının “Buz heykəl” hekayəsi müharibənin insanlara gətirdiyi dəhşətləri, faşizmin törətdiyi vəhşətləri özündə əks etdirir. Hekayədə bir ananın fədakarlığı, onun acınacaqlı ölümü təsvir olunmuşdur. Əsər ananın ölümü ilə bitmə də, biz burada bir bədii təzadla rastlaşırıq. Ana öz ölümü ilə övladını yaşadır. Şaxtalı bir gündə düşməndən balasını qorumaq məqsədilə meşənin içi ilə qaçmağa çalışan ana yol boyu əynində olan şalını və paltarını da çıxararaq körpəsini bürüyür. Şaxta bədənində işlədikcə ananı yalnız bir şey düşündürür: “körpə donacaq, qolları arasındakı kövrək bir nəfəs sönəcək, sinəsi üstünə buz bağlamış bir dünyanın ağırlığı çökəcək (Məmmədخانlı, 2005: 80)”.

Çarəsiz ana qoşa ağcaqayın ağacına sığır. O, get-gedə şaxtanın sümüklərinə işlədiyini hiss etsə də, buna əhəmiyyət vermir. Çünki o anda onun yalnız bir istəyi var idi - nəyin bahasına olursa olsun, övladını qorumaq. Bu istək qarşısında ana aciz idi. O artıq özünü yox, övladını düşünürdü.

Səhər açılarda üç nəfər əsgər ananın donmuş cəsədi qarşısında heyrətə gəlirlər. Onları daha çox heyrətləndirən isə ananın qucağındakı körpə olur. Fədakar ana öz ölümü ilə övladının həyatda qalmasına, yaşamasına nail olmuşdur.

Sənətkar oxucuda daha aydın təəssürat yaratmaq məqsədilə obrazlı ifadələrdən, məcazlardan böyük ustalıqla istifadə etmişdir. “Ə.Məmmədخانlı Azərbaycan nəsrində lirikanın gözəl nümunələrini yaratmışdır” - deyən tanınmış tənqidçi-alim Bəkir Nəbiyev yazığının bu məharətinə xüsusi diqqət çəkmişdir. Ədibin yüksək sənətkarlıq istedadına bələd olan Mikayıl Rzaquluzadə də, haqlı olaraq, Ə.Məmmədخانının “lirik-psixoloji, emosional nəsrin banisi” olduğunu qeyd etmişdir. Abbas Zamanov isə Ə.Məmmədخانını “Nəsrin şairi” adlandırmışdır. Yazığının sözdən necə böyük bir ustalıqla bəhrələndiyi, uyğun ifadələri tapıb məqamında işlətməsi əsərin təsir gücünün daha da artmasına yol açır.

B.Nəbiyev, doğru olaraq, qeyd edir ki: “Əlbəttə, ədəbiyyat obrazlı sənətdir, lakin obrazlı yazmaq sahəsində yazıçı səriştəsinin dərəcəsi müxtəlif olur. Ə.Məmmədخانlı həmişə obrazlı təfəkkürü, onun yazıda ifadəsi olan obrazlı təhkiyəsi ilə seçilmişdir. Əgər ixtisas fənnindən kurs işi yazan bir filoloq tələbə ikicildlikdə obrazlı ifadələri toplamaq tapşırığı alsaydı, yəqin ki, kitabların mətninin böyük əksəriyyətini öz dəftərlərinə köçürməli olardı (Nəbiyev, 1990: 100-101)”.

Onu da qeyd edək ki, yazığının 1944-cü ildə qələmə aldığı bu hekayənin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş variantları arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Biz 1961-ci ildə nəşr olunmuş variantı ilə 2005-ci ildə nəşr olunmuş variant arasında müqayisə apardıq. Bu fərqlərdən biri müsbət qarşılanmalıdır. Belə ki, sonrakı variantda Ə.Məmmədخانlı əsər üzərində (“Buz heykəl” hekayəsi nəzərdə tutulur Ş.M.) yenidən işləyərək ona daha da obrazlılıq qatmağa müvəffəq olmuş, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə geniş yer vermişdir. Bəzi cümlələri yenidən işləmiş, əlavələr etmişdir.

1961-ci ildə nəşr olunmuş variantda oxuyuruq: “Hava zəhərli ilan kimi çalır, damarlarda qan donur. Belə bir gecədə Ukraynanın ucsuz-bucaqsız qarlı çölləri ilə bir kölgə hərəkət edir (Məmmədخانlı, 1961: 67)”.

İndi isə 2005-ci il nəşrinə diqqət yetirək: “Hava zəhərli ilan kimi çalır, daş çatlayır, ağac çıqqıldayır, torpaq çatıldayır, nəfəs tıxanır, tikan kimi boğazda qalır. Və indi ağappaq bir zülmət içində günçıxana tərəf ucsuz-bucaqsız qarlı çöllərlə tənha bir kölgə hərəkət edir (Məmmədخانlı, 2005: 80)”.

Gördüyümüz kimi, 1961-ci il nəşrində müəllif sadə cümlələrə, 2005-ci il nəşrində isə mürəkkəb tərkibli cümlələrə üstünlük vermişdir. Amma əvvəlki nəşrdə müəllif konkret olaraq yer adı – Ukrayna adını çəkdiyi halda, ikincidə buna ehtiyac duymamışdır.

1961-ci il nəşrində: “O, gənc bir qadıdır. Körpəsini bağına basıb tənənfəs halda haraya isə tələsir. O, faşistlər əlinə keçmiş kəndlərindən baş götürüb qaçır, namusunu və körpəsini xilas etmək üçün üzünü şərqə tərəf tutub uzaqlaşır (Məmmədخانلی, 1961: 67)”.

2005-ci il nəşrində: “O gənc bir anadır, körpəsini bağına basmışdır, yurdunu tapdayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçmışdır, namusunu qara əllərdən xilas eləmişdir, özünü və ciyərparəsini bu rəhmsiz gecənin ağışına atmışdır (Məmmədخانلی, 2005: 80)”.

Bu müqayisədə də sənətkarın həm bəzi söz və ifadələri dəyişdirdiyini görürük, həm də yeni variantda bəzi məcazlara rast gəlirik. Müəllif ananın öz namusunu “qara əllərdən” xilas etmək istəməsini söyləməklə epitet, “rəhmsiz gecənin ağışu” ifadəsini işlətməklə epitet və metafora yaratmışdır.

Əvvəlki nəşrdə “Oradan topların gurultusu gəlir” – ifadəsini sonrakı nəşrdə “zaman-zaman ordan gələn top gurultuları gecələr dağlardakı qar uçqunlarının çoxmərtəbəli nəriltiləri kimi şaxtalı gecəni titrədib lərzəyə salır” formasında xeyli genişləndirmiş və top gurultusunun oxucuda daha dərin təsəvvürünü yaratmaq üçün onun “qar uçqunlarının çoxmərtəbəli nəriltiləri kimi” ifadəsini işlətməklə təşbeh, “gecəni titrədib lərzəyə salır” ifadəsi ilə də mübaligə yaratmışdır.

Əsərin nəşrlərində gözə çarpan ikinci fərq ondadır ki, Bəkir Nəbiyevin də qeyd etdiyi kimi, sonrakı variantda nədənsə yazıçı “və” bağlayıcısını həddən artıq çox işlətməmişdir. “İkicildiyi oxuyarkən bəzən həddini aşan “və” bolluğu ilə qarşılaşdıq. Əlbəttə, yerində, zəruri məqamlarda işlədilmiş bu bağlayıcı özlüyündə heç bir etiraz doğura bilməz. Lakin indiki halda sanki bir əl “və” dolu bir dağarcıqdan bu bağlayıcını götürüb əsər boyu səpələmiş, onlardan bir qismi cümlə əvvəlinə, hətta abzasların başlanğıcına gedib düşmüşdür (Nəbiyev, 1990: 105)”. B.Nəbiyevin bu haqlı iradı bizim də diqqətimizdən yayınmadı. Bu cəhəti “Buz heykəl” hekayəsinə də aid etmək olar. 1961-ci il nəşrində “və” bağlayıcısı ilə başlayan bir cümlə belə olmadığı halda, 2005-ci il tarixində nəşr olunmuş variantda xeyli sayda bu bağlayıcıya rast gəldik. Cümlə daxilindəkiləri nəzərə almasaq, hekayənin 8 abzası “və” bağlayıcısı ilə başlayır ki, bu da, həqiqətən, kiçik həcmli hekayədə xoş səslənmişdir. Amma bu cəhət əsərin ümumi məzmununa xələl gətirmir.

Hekayədə hadisələr o qədər canlı təsvir olunmuşdur ki, sanki bir film kimi oxucunun gözləri önündə canlanır, onu öz təsirinə salır. Flora Xəlilzadə haqlı olaraq qeyd edir ki: “Quruluşlar dəyişdi, ölənlər və atılan əsərlər oldu. Amma taleyin işinə bax ki, buzdən naxışladığı heykəl bu yazıçının yaradıcılığına əbədiyyət nəğməsi oxudu (Xəlilzadə, 2003)”.

Haqqında söhbət açmaq istədiyimiz digər sənətkar Mikayıl Manaf oğlu Rzaquluzadədir (1913-1990). M.Rzaquluzadə bədii yaradıcılığa 1923-cü ildə Abdulla Şaiqin 50 illik yubileyi münasibətilə çap edilmiş “Abdulla Şaiq” kitabçasındakı “Müəllim” şeiri ilə başlamışdır. O, “Mim-Re”, “M.R.”, “R.Mikayıl”, sonralar isə, Mikayıl Rzaquluzadə imzaları ilə əsərlər yaratmışdır. 1926-cı ildə yazdığı ilk mətbu məqaləsi isə uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqədar olub, “Cocuq ədəbiyyatında üsul məsələsi” adlanır. Ədib uşaqların mənəvi aləminə müsbət təsir bağışlayan bir-birindən maraqlı müxtəlif mövzularda müraciət edərək, onların əsl vətəndaş kimi yetişməsində rol oynayan əsərlər yazmışdır. Onun “Qaranquş yuvası”, “Ağ dana”, “El gücü”, “Qu gölü”, “İstək”, “Dan söküləndə”, “Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları”, “Nəsillərdən nəsillərə”, “Salam Adil”, “Ölkəmin çiçəkləri”, “Yaz günəşi”, “İlin yazı – elin sazı” və digər kitablarında toplanmış əsərlərinin hər biri uşaqların tərbiyəsinə yönəldilmişdir.

“M.Rzaquluzadə bir nasir kimi uşaqlara yeni bir söz deməyə, həyatı, hadisələri daha sadə və maraqlı şəkildə oxuculara çatdırmağa çalışsan, yaradıcılıq axtarışlarına xüsusi qayğı ilə yanaşsan istedadlı yazıçıdır. Uşaqların və gənclərin tərbiyəsi işində onun hekayələrinin əhəmiyyəti böyükdür (Namazov, 2007: 295)”.

Mikayıl Rzaquluzadənin hekayələrində hadisələrin şairənə təsviri oxucusunu maqnit kimi özünə çəkir. Ədibin 1967-ci ildə qələmə aldığı “Gözəlliyin keşiyində” adlı hekayəsi altı hissədən ibarətdir: “Vurğun baxışlarla”, “Təbiət aşıqları”, “Gizlədilmiş qayıq”, “Qum üzərində izlər”, “Şübhəli səslər”, “Cinayət başında”. Bu hekayədən “Vurğun baxışlarla” adlı hissə 6-cı sinif dərsləyinə salınmışdır. Bu hissədə əsərin qəhrəmanı Ucal adlı məktəblinin pioner düşərgəsində olarkən ilk dəfə gördüyü Göygölə vurğunluğunun təsviri verilmişdir.

Müəllif bu əsərdə məktəb yaşlı oxuculara Vətənə, onun təbiətinə məhəbbət hissi aşılayır. Əsərdə təsvir olunan ecazkar təbiət lövhələri oxucunun estetik zövqünü formalaşdırır.

M.Rzaquluzadə “Yaralı göyərçin”, “Padşah və alim”, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “El gücü”, “Babəkin andı”, “Təzə şəhər – köhnə şəhər” və s. hekayələrində əxlaqi-tərbiyəvi mövzulara toxunmuşdur. “Yazıcının hekayələri öz məzmun dolğunluğu, bədiiliyi, dilinin axıcılığı, ifadəliliyi ilə seçilir. Bu hekayələrdə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn yığcamlıq, təbiilik, bədii siqlət diqqət cəlb edir. Rəvan təhkiyə üsulu, obrazlılıq, lakoniklik “Xan çinarın bir yarpağı”, “İşıqlar yandı”, “Düşərgədə”, “Boş qorxular”, “Gözəlliyin keşiyində”, “Şahin”, “Adaşlar”, “Səhər şəfəqi”, “Babəkin andı”, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” hekayələrinin məziyyətləri kimi qeyd edilməlidir (Həsəni, 2013: 352)”. Müəllif folklordan bəhrələnərək “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” və “El gücü” hekayələrini yazmışdır. “Padşah və alim” hekayəsinin mövzusu isə Nizami Gəncəvinin əsərlərindən alınmışdır.

Tanınmış uşaq yazarı, ədəbiyyatşünas-alim Rafiq Yusifoğlu ədibin yaradıcılığına belə qiymət verir: “... müəllif hansı mövzuda yazırsa, yazsın, hansı süjetdən istifadə edirsə, etsin, onun yaradıcılıq nümunələri uşaqları zəhmətsevər, təmizkar, doğrucul olmağa, vətəni dərin məhəbbətlə sevməyə, böyüklərə ehtiram göstərməyə, nəzakətli davranmağa, vaxtın qədrini bilməyə, dostluqda sədaqətə səsləyir (Yusifovlu, 2002: 94)”.

M.Rzaquluzadənin “Təzə şəhər – köhnə şəhər” hekayəsi yuxarıda qeyd olunan fikirləri bir daha təsdiq edir. Bu hekayədə şəhərsalmadan, hündür binaların ucaldılmasından və köhnə layihəli məhəllələrlə yenilərin müqayisəsindən söhbət açılır ki, bu da günümüzün ən aktual məsələlərindəndir. Müəllif bu cür binaların şəhərə verdiyi gözəlliklərindən, əhalinin rifahından, insanların dar evlərdən geniş, işıqlı evlərə köçməsinə danışıqla bunun müsbət tərəflərini vurğulamışdır. Lakin burada bir problemi də qabartmışdır ki, bu da insanların genişliyə çıxdıqdan sonra əvvəlki mehribançılıqların qalmamasından, bir-birlərinə ögey münasibətlərin yaranmasından ibarətdir.

Hekayədə iki uşağın – Altay və Aydının dostluğundan danışılır. Altaygil əvvəl yaşadıkları İçərişəhərdəki evlərindən yeni, yaraşlıq mənzilə köçürlər. Altay yeni mənzillərinin balkonunu, xüsusilə, çox bəyənir. Buradan şəhər, “Dağüstü park”, funikulyor görsənir. Amma üç gündən sonra Altay dostu Aydın üçün və köhnə məhəllələri üçün darıxmağa başlayır. Müəllif hekayədə onların çox yaxın dost olduqlarını belə təsvir edir: “Onlar İçəri şəhərdə yaxın qonşu idilər. Evləri üzbəüz idi. Amma küçə o qədər dar idi ki, üzbəüz pəncərədən bir-biri ilə söhbət edə, əllətini uzadıb bir-birinə kitab, dəftər verib alardılar (Rzaquluzadə, 1972: 59)”.

Hekayədə Aydınla Altay arasında olan söhbət əsərin kulminasiya hissəsini təşkil edir. Aydın Altaygilin evini çox bəyənir və deyir ki, “İçərişəhəri kökündən uçurub dağıtmaq lazımdır”. Bu fikir Altayın xoşuna gəlmir və həyəcanlı şəkildə söyləyir: “Qız qalasını da, Xan sarayını da, bürcləri də?” Mübahisəni eşidən ataları söhbətə qarışır. Altayın atası deyir: “İkiniz də düz deyirsiniz. İçərişəhərdə əyri-üyrü küçələri, sınıq-salxaq evləri sökəcəkdir, yaraşlıq evlər tikəcəklər. Ancaq qədim yadigar binalar qalacaq: Qız Qalası, Xan Sarayı, bürclər və başqaları... axı bunlar bizə babalardan əziz yadigardır!..” Aydının atası da söhbətə qoşulur: “Elədir, balalar, təzə şəhəri yaradıb qurmaq, köhnə şəhəri abad edib qorumaq lazımdır! (Rzaquluzadə, 1972: 59)”

Göründüyü kimi, hekayə məzmunu və ideya baxımından ibrətamiz xüsusiyyətə malikdir. Müəllif uşaqların mübahisəsində hamını düşündürən sualları ortaya qoymuş və buna ataların verdiyi cavablarla hər kəsə çox doğru bir mesaj ötürmüşdür: Yeniləri yaradarkən, köhnələri kökündən silib atmaq olmaz. Çünki köhnə dediklərimiz bizim keçmişimiz, tariximiz, babaların əmanətidir. Onları qorumaq hər kəsin vətəndaşlıq borcudur. Müdriklərimizin dediyi kimi: “Əmanətə xəyanət etməzlər”, yaxud, “Keçmişinə xor baxanın gələcəyi ola bilməz”.

Ulu öndər, ümumilli liderimiz H.Əliyev qeyd etmişdir ki: “Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan İçərişəhər tarix-memarlıq qoruğunun qorunub saxlanması, geniş təbliğ edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması Azərbaycan dövlətinin, hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur (Əliyev, 2003)”.

Milli dəyərlərimiz kimliyimizdir. Biz vətəndaşlıq borcumuzu Vətən qarşısında yerinə yetirməli, bizə əmanət olan milli dəyərlərimizi gələcək nəsillərə ötürməliyik.

M.Rzaquluzadənin “Balaca Aytən” hekayəsində balaca qızcıqazın quşlara olan sevgisindən, qayğısından söhbət açılır. Bu hekayədə bahar fəsli, qaranquşların gəlişi təsvir olunur. “Qız qaranquşları o biri quşlardan daha çox sevir. Çünki babası demişdir ki, qaranquşlar baharın carçılarıdır. Onlar gözəl-gözəl nəğmələri ilə baharı səsləyir, onun havasını, günəşin şəfəqlərini, güllərin-çiçəklərin ətrini xırdaca qanadlarında gətirib gəlirlər (Rzaquluzadə, 1968: 5)”.

Bu hekayə dilinin sadəliyi ilə kiçik yaşlı məktəblilərin oxusu üçün münasibdir. Müəllif oxucuya quşlara qarşı qayğıkeşlik, rəğbət hissi təlqin edir.

Göründüyü kimi, həm Ə.Məmmədخانlının, həm də M.Rzaquluzadənin əsərlərində bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan mövzulara rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlər öz oxunaqlığı, dərin mənə yükü, aşılacağı tərbiyəvi əhəmiyyəti və dil-üslub baxımından da məktəb yaşlı oxuculara müsbət təsir bağışlayır. Bu sənətkarlar Azərbaycan ədəbiyyatını öz dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirməyə xidmət göstərmiş, oxucularda bədii ədəbiyyata məhəbbət hissi aşılamağa nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Yusifli, V. (2015). “Nəsrimizin şairi” haqqında dəyərli yaddaş toplusu. 525-ci qəzet, 2 iyun.
2. Məmmədخانlı, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya press”, 416 s.
3. Nəbiyev, B. (1990). Özümüzdən başlayaq. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 292 s.
4. Məmmədخانlı, Ə. (1961). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Azərnəşr”, 476 s.
5. Xəlilzadə, F. (2003). “Buz heykəl”in ədəbiyyət nəğməsi. “Azərbaycan” qəzeti, 9 aprel.
6. *Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 444 s.*
7. *Həsənli, B. (2013). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 511 s.*
8. Yusifoğlu, R. (2002). Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 268 s.
9. Rzaquluzadə, M. (1972). Quş dili bilən Orxan. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 125 s.
10. Əliyev, H. (2003). Bakı şəhərində İçərişəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 17 fevral.
11. Rzaquluzadə, M. (1968). Baharın elçiləri. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 14 s.

Göndərilib: 16.08.2023

Qəbul edilib: 04.10.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/28/53-58>

Nuri Alaviyya
Nakhchivan State University
PhD student
mayisnuri422@gmail.com

LANGUAGE IN THE DIGITAL ERA: NAVIGATING INFORMAL AND FORMAL REGISTERS IN ENGLISH

Abstract

This article examines the intricate relationship between informal and formal registers in the English language and how this dynamic is influenced by the digital age. It delves into the contrast between colloquial and structured language usage, emphasizing the importance of context, audience, and purpose in determining the appropriate register. The impact of digital media, including social media and texting, is explored, highlighting how they have blurred the lines between informal and formal language and led to the emergence of new linguistic forms. Strategies for effectively navigating these registers are discussed, with an emphasis on the role of language awareness in various communication scenarios. The article also addresses the challenges and opportunities in teaching these concepts, stressing the need for diverse linguistic exposure in English language education.

This study provides insights into the evolving nature of English in response to societal and technological changes, offering guidance for effective communication and language teaching in a globalized world.

Keywords: register adaptation, digital media influence, language evolution, communication strategies, English language teaching

Nuri Ələviyyə
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
mayisnuri422@gmail.com

Rəqəmsal dövrün dili: ingilis dilində formal və informal üslublara uyğunlaşma

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilində qeyri-rəsmi və rəsmi ünsiyyət formaları arasındakı mürəkkəb əlaqəni və bu dinamikaya internetin necə təsir etdiyini araşdırır. Məqalə həmçinin müvafiq ünsiyyət formalarının müəyyən edilməsində kontekst, auditoriya və məqsədin əhəmiyyətini vurğulayaraq danışq və strukturlaşdırılmış dil istifadəsi arasındakı ziddiyyəti araşdırır. Rəqəmsal medianın, o cümlədən sosial media və mətnlərin təsiri araşdırılır, onların qeyri-rəsmi və rəsmi dil arasındakı sərhədləri necə bulandırdığını və yeni dil formalarının yaranmasına səbəb olduğunu vurğulayır. Müxtəlif kommunikasiya ssenarilərində dilin rolu vurğulanmaqla bu ünsiyyət formalarında effektiv strategiyalar müzakirə edilir. Məqalədə həmçinin bu anlayışların öyrədilməsi ilə bağlı problemlər və imkanlar nəzərdən keçirilir, ingilis dili təhsilində müxtəlif linqvistik məruzələrin zəruriliyi vurğulanır.

Bu tədqiqat qloballaşan dünyada effektiv ünsiyyət və dil tədrisi üçün təlimatlar təklif edərək, ictimai və texnoloji dəyişikliklərə cavab olaraq ingilis dilinin inkişaf edən təbiəti haqqında anlayışlar təqdim edir.

Açar sözlər: ünsiyyət formalarına uyğunlaşma, rəqəmsal media təsiri, dil təkamülü, ünsiyyət strategiyaları, ingilis dili tədrisi

Introduction

The linguistic landscape of the English language is notably diverse, marked by a rich tapestry of lexical variations that span across informal and formal registers. This introductory section aims to dissect the intricate interplay between these two fundamental aspects of English, unraveling how they coexist and complement each other in various communicative contexts.

At the heart of this exploration lies the recognition of the dichotomy between informal and formal English, each serving distinct functions and reflecting different facets of societal interactions. Informal English, often characterized by colloquialisms, slangs, and idiomatic expressions, mirrors the day-to-day conversational tone and the evolving nature of language as influenced by cultural and social dynamics. It thrives in casual, familiar settings where spontaneity and personal expression take precedence.

On the other hand, formal English, marked by a more structured and standardized lexicon, is predominant in professional, academic, and official communications. It adheres to grammatical conventions and a more sophisticated vocabulary, projecting clarity, precision, and formality.

The importance of register adaptation in communication cannot be overstated. The ability to seamlessly shift between informal and formal registers is a crucial skill in the modern world. It not only enhances the effectiveness of communication but also demonstrates linguistic competence and sensitivity to the context, audience, and purpose of the interaction.

Furthermore, sociolinguistic factors play a pivotal role in shaping language choice. Factors such as social norms, cultural background, regional variations, and the relationship between speakers significantly influence the selection of either formal or informal register. Understanding these nuances is essential for effective communication and for navigating the social intricacies of language use.

Several examples illustrate the dynamic nature of register adaptation in English. For instance, consider the differences in greetings: "Hey, what's up?" (informal) versus "Good morning, how do you do?" (formal). In business emails, a formal tone is preferred: "We are pleased to inform you..." as opposed to the informal "Hey, guess what?". Similarly, in academic writing, formal language prevails with structured sentences and specific terminology, contrasting with the more relaxed narrative style often found in personal blogs or conversations.

This section lays the foundation for a deeper dive into the complexities and subtleties of English language registers, setting the stage for a comprehensive analysis of how informal and formal English are adapted and utilized in various linguistic scenarios.

1. Register Dynamics in English: Blending the Informal and Formal in Communication.

The English language presents a rich and dynamic spectrum of linguistic registers, prominently categorized into informal and formal usage. This section delves into the nuanced dichotomy between these two registers, exploring their coexistence and interplay across various communication contexts.

The essence of this exploration rests on understanding the distinct roles and characteristics of informal and formal English. Informal English is characterized by its colloquial nature, often including slangs, idioms, and relaxed grammatical structures. It reflects the fluidity of everyday language and cultural influences, prevalent in casual conversations and personal communications. This register is marked by its spontaneity and approachability, resonating with a sense of familiarity and ease.

Conversely, formal English is defined by its adherence to grammatical rules, structured syntax, and a sophisticated lexicon. It is predominant in professional, academic, and official discourse, where clarity, precision, and formality are paramount. This register embodies the traditional aspects of the language, often reflecting established linguistic norms and standards.

The ability to adeptly switch between informal and formal registers is crucial in effective communication. It not only signifies linguistic proficiency but also demonstrates an understanding of context, audience, and purpose. This adaptability is essential in navigating diverse communicative scenarios, from professional settings to personal interactions (Hasan, 2023)

Sociolinguistic factors significantly influence the choice between informal and formal registers. These factors encompass cultural and social norms, regional linguistic variations, and the relationship dynamics between speakers (Holmes, 2013). A keen awareness of these aspects is vital for language users to appropriately select the register that best suits the communicative context.

For instance, greetings vary significantly across registers: "Hey, what's up?" showcases informal English, whereas "Good morning, how do you do?" is formal (Crystal, 2008). In professional emails, formal language prevails with phrases like "We are pleased to inform you...", contrasting sharply with the informal tone of "Hey, guess what?" in casual emails. Similarly, academic writing mandates a formal style with structured sentences and technical vocabulary, diverging from the narrative and conversational style found in personal blogs (Greenbaum, Nelson, 2002).

This introduction sets the stage for a comprehensive examination of the complexities of English language registers, laying the groundwork for understanding how informal and formal English adapt and function in diverse linguistic environments.

2. Digital Media and Language Adaptation:

The advent of digital media has revolutionized the landscape of language, particularly influencing how English is used in both written and spoken forms. This section critically analyzes the impact of social media, texting, and other forms of digital communication on language usage, exploring the emergence of new linguistic forms and the increasingly blurred lines between informal and formal language.

2.1. Impact of Social Media and Texting on Language:

Social media platforms and texting have introduced a paradigm shift in language use, primarily by fostering a more conversational style of writing that often blends traditional linguistic boundaries. This hybrid style, as observed by Baron (Baron, 2010), is characterized by a mixture of informality, abbreviations, and the use of emojis and GIFs to convey emotions and tone. The brevity and immediacy of texting and social media posts encourage a more fluid, dynamic form of language, which often borrows elements from both informal and formal registers. Crystal (Crystal, 2011) notes that this amalgamation has led to the creation of a distinctive digital dialect, which is constantly evolving with internet trends and user creativity.

2.2. Emergence of New Linguistic Forms:

Digital platforms have become breeding grounds for new linguistic forms and colloquialisms. The rapid dissemination of internet memes, viral phrases, and hashtag campaigns exemplifies this phenomenon. Tagliamonte and Denis (Tagliamonte, Denis, 2013) observe that online communities often develop unique linguistic markers that signify group identity and solidarity. These markers include innovative spellings, neologisms, and the repurposing of traditional words with new, context-specific meanings. Such linguistic innovations are not only reshaping informal language but also gradually infiltrating more formal contexts, challenging traditional norms of language use.

2.3. Blurring Lines Between Informal and Formal Language:

The digital era has significantly blurred the lines between informal and formal language. In professional settings, for instance, the use of email and instant messaging platforms has led to a more relaxed communication style, often incorporating elements of informality (Herring, 2012). This trend reflects a broader shift towards a more approachable and personable tone in professional interactions. Additionally, the rise of digital marketing and online content creation has seen a blend of formal and informal styles, aiming to engage audiences with a mix of professionalism and relatability (Page, 2018). This convergence of styles is indicative of a larger linguistic trend where the strict boundaries between formal and informal registers are becoming increasingly fluid and context-dependent.

3. Navigating Informal and Formal Registers:

The capacity to navigate between informal and formal registers of English is a critical skill in effective communication. This section delves into the strategies for adapting language use to suit

varying contexts, the significance of language awareness in both professional and personal settings, and offers practical guidance for mastering register adaptation.

3.1. Strategies for Register Switching:

Adapting language according to context, audience, and purpose requires a nuanced understanding of the appropriateness of different registers. Myers (Myers, 2016) emphasizes the importance of context as the primary determinant in register choice. In professional environments, formal language underscores respect and professionalism, while informal language is often more suitable in relaxed or personal settings. Audience analysis is crucial; for instance, communication with superiors typically warrants a formal tone, whereas peer interactions may allow for more informal expressions. Understanding the purpose of communication is also essential. Informal language might be used to build rapport or express solidarity, while formal language is often employed to convey information clearly and authoritatively (Gee, 2015).

3.2. Role of Language Awareness and Sensitivity:

Language awareness involves recognizing how different linguistic choices can affect communication. This awareness is particularly crucial in professional settings where the stakes of miscommunication are high. Baxter and Wallace (Baxter, Wallace, 2019) highlight that sensitivity to the nuances of language aids in avoiding misunderstandings and fosters effective interaction. This sensitivity extends beyond mere word choice; it encompasses tone, style, and the overall communicative approach. In personal communication, awareness of the interlocutor's cultural and linguistic background can guide the appropriate use of formal or informal language, thereby facilitating smoother interaction and greater understanding (Kachru, Smith, 2008).

3.3. Practical Exercises and Techniques:

Mastering the art of register adaptation involves practice and exposure. One practical exercise is role-playing different scenarios, varying the language register to suit different contexts and audiences. Another technique involves analyzing written and spoken communication examples, identifying the register used, and discussing the appropriateness of these choices. Engaging in reflective writing practices, where individuals alternate between formal and informal styles, can also be beneficial. Additionally, language learning platforms and tools that offer contextual learning experiences can be instrumental in developing this skill (Larsen-Freeman, 2014).

4. Implications for Language Teaching and Learning:

The ability to adapt to different language registers is a vital skill in mastering English, presenting both challenges and opportunities in the realm of language teaching and learning. This section explores the complexities involved in teaching register adaptation, strategies for integrating register awareness into English language curriculum and pedagogy, and the necessity of exposing learners to a diverse range of linguistic contexts.

4.1. Challenges and Opportunities in Teaching Register Adaptation:

Teaching the nuances of register adaptation poses significant challenges due to its inherent subtlety and context-dependency. Derwing and Munro (Derwing, Munro, 2015) discuss the difficulty learners face in discerning the appropriateness of informal and formal registers, especially in cultures where such distinctions may be less pronounced. However, this also presents an opportunity for educators to develop innovative teaching methodologies that emphasize pragmatic language use. By incorporating real-life communication scenarios into language instruction, educators can enhance learners' understanding and application of different registers (Taguchi, 2014).

4.2. Incorporating Register Awareness in Curriculum and Pedagogy:

Integrating register awareness into the English language curriculum is crucial. According to Richards and Rodgers (Richards, Rodgers, 2014), effective language instruction should include components that foster an understanding of when and how to use various language registers. This integration can be achieved through targeted activities such as role-play, analysis of text genres, and discussions about language use in different cultural and social contexts. Additionally, incorporating

digital tools and social media platforms can provide practical insights into the evolving nature of informal and formal registers in real-time communication (Warschauer, 2017).

4.3. Exposing Language Learners to Diverse Linguistic Contexts:

Exposure to a variety of linguistic contexts is essential for language learners to fully grasp the intricacies of register adaptation. Canagarajah (Canagarajah, 2013) emphasizes the importance of exposing learners to multiple forms of English, including non-standard dialects and world Englishes, to develop a comprehensive understanding of the language's diversity. This exposure can be facilitated through multimedia resources, interactions with native and non-native speakers, and engaging with authentic language materials from different regions and cultures. Such experiences not only enhance linguistic competence but also cultivate cultural sensitivity and global awareness (Norton, Toohey, 2011).

Conclusion

The exploration of the English lexicon's adaptation across different registers underscores a fundamental aspect of linguistic competence: the ability to communicate effectively in diverse contexts. This ability is not merely a function of vocabulary acquisition but involves a deeper understanding of when and how to employ various language registers. The nuanced use of informal and formal English plays a crucial role in ensuring clarity, appropriateness, and effectiveness in communication.

Looking towards the future, the integration of informal and formal English is expected to evolve further, influenced by continuous societal changes and technological advancements. The digital era, in particular, is reshaping the boundaries between these registers, fostering new forms of language that blend elements of both. Crystal (Crystal, 2021) predicts an increasing trend towards a hybrid language style in digital communication, one that flexibly oscillates between formal and informal depending on context and platform.

The ongoing evolution of the English language reflects broader social transformations. As society becomes more interconnected and digitalized, language adapts to accommodate these shifts. Warschauer (Warschauer, 2019) highlights that with the rise of global communication networks and multicultural interactions, English is increasingly serving as a lingua franca, adapting to various cultural and linguistic influences. This global context necessitates a more dynamic understanding of language registers, emphasizing the importance of cultural sensitivity and adaptability in language use.

In conclusion, the study of register adaptation in the English language is not merely an academic pursuit but a practical necessity in our increasingly globalized and digitized world. Understanding and mastering the art of register switching is key to effective communication, cultural exchange, and personal and professional success in the 21st century.

References

1. Hasan, A. (2023). Breaking Barriers: Innovative Approaches to Teaching English to Novice Language Learners in Higher Education. Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. 26 October, Uzbekistan.
2. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics* (4th ed.). Longman.
3. Crystal, D. (2008). *Txtng: The Gr8 Db8*. Oxford University Press.
4. Greenbaum, S., Nelson, G. (2002). *An Introduction to English Grammar* (2nd ed.). Longman.
5. Baron, N.S. (2010). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press.
6. Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge.
7. Tagliamonte, S., Denis, D. (2013). "Linguistic ruin? LOL! Instant messaging and teen language". *American Speech*, 88(1), pp.3-34.

8. Herring, S.C. (2012). "Grammar and electronic communication". In T.McEnery & A.Hardie (Eds.), *Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*, pp.548-567. Cambridge University Press.
9. Page, R. (2018). "Stories and social media: Identities and interaction". *Routledge Studies in Sociolinguistics*. Routledge.
10. Myers, G. (2016). "Discourse of Blogs and Wikis". In *Continuum Companion to Discourse Analysis*, pp.100-113. Bloomsbury Academic.
11. Gee, J.P. (2015). *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. Routledge.
12. Baxter, J., Wallace, K. (2019). *Learning Language and Linguistics: Strategies for Success*. Routledge.
13. Kachru, B., Smith, L.E. (2008). *Cultures, Contexts, and World Englishes*. Routledge.
14. Larsen-Freeman, D. (2014). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.
15. Derwing, T.M., Munro, M.J. (2015). *Pronunciation Fundamentals: Evidence-based Perspectives for L2 Teaching and Research*. John Benjamins Publishing Company.
16. Taguchi, N. (2014). *Pragmatic Competence*. Mouton de Gruyter.
17. Richards, J.C., Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
18. Warschauer, M. (2017). *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. The MIT Press.
19. Canagarajah, S. (2013). *Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations*. Routledge.
20. Norton, B., Toohey, K. (2011). *Identity, Language Learning, and Social Change*. Multilingual Matters.
21. Crystal, D. (2021). *The Future of Language*. Routledge.
22. Warschauer, M. (2019). *Learning in the Cloud: How (and Why) to Transform Schools with Digital Media*. Teachers College Press.

Received: 11.08.2023

Accepted: 03.10.2023

İÇİNDƏKİLƏR

Ofelya Müslümova	
Alman mühacirət ədəbiyyatının faşizmə qarşı mübarizəsi	6
İlahə Əliyeva	
Ərzaq məhsulları marketinqinin strateji istiqamətləri	11
Ruzanə Sülemanoğlu	
Yunus Əmrə dövrünün başlıca xüsusiyyətləri	15
Tənzilə Qasımova	
Aktual üzvlənmədə söz sırası	20
Nurlana Əliyeva	
Qriqorian kilsəsinin xarakteri və ermənilərin həyatında rolu	25
Naibə Vəliyeva	
Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin mühüm istiqamətləri	30
Xanım Göyüşova	
Biznesin idarə edilməsində əmtəə bazarı	34
Yeganə Məmmədova	
Məşğələlərdə uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində fəal təlim metodlarından istifadə	42
Şəlalə Mahmudova	
Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında Ə.Məmmədخانlının və M.Rzaquluzadənin rolu	47
Nuri Alaviyyə	
Language in the digital era: Navigating informal and formal registers in English	53

İmzalandı: 27.10.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7,5 ç.v.
Sifariş: 680

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

